

A MAGYAR REGÉNY ELŐZMÉNYEI.

(Harmadik, bef. közlemény.)

V.

A román nemcsak műfajt jelző főnévnek tekinthető. Vezető úgy is, mint az *Abafit* megelőző elbeszélő irodalmunk tulajdonságjelzője. Ilyen értelemben annak a szépprózai termelésnek összefoglaló megjelölése, amely nevében és szellemében a műfaj hozzánk érkezett nyugati áramlatának a másolata. Bár a magyar szellemnek édes-keves köze van hozzá, mégsem zárható ki szellemi életünk területéről. A maga idejében jelentős tényező volt, s elvitathatatlan, hogy hivatást töltött be a magyar regény előkészítésében.

A román legkifejezőbb vonását úgy jelölhetjük meg, hogy nem *írták*, hanem *idegenből készítették*. Jellemének és magavisületének ezt az oldalát is azonban történeti szemmel s nem a mai fejlettség magaslátáról kell megítélni. A közönség mohó olvasóvágyát románnal kellett kielégíteni, nem lehetett tehát sokat töprengeni a témán, stiluson és kidolgozáson, hanem az átültetés könnyebb és kényelmesebb megoldását kellett választani. A szó szoros értelmében eszébe sem jutott a román készítőnek, hogy önálló találékonyságára bízta magát és eredeti alkotásában tegye próbára képességét. Ehhez magát báortalannak, erejét fogyatékosnak érezte. Híjával volt a merészebb röplésre készítő tehetségnek, s kedvét szegte járatlansága is az új műfajban, amelyben még csak első szárnypróbalgatásait végezte. Így alant szálldogált s a fordítgatások útvesztőiben tévelygett. Különösnek tarthatnók, ha ez csak a mi irodalmunkra volna jellemző. Tudjuk azonban, hogy az eredetiséggel hadilábon álló német románirodalmat a XVIII. században épúgy ellepte a fordítások özöne, mint a miénket, s a német románíró csak úgy könnyebb végét fogta a dolognak, mint a magyar, amikor minden aggályoskodás nélkül németesítette meg francia és angol forrásait. Csupán azt az egyetlen adatot említjük meg, hogy az 1774 és 1778 között Németországban megjelent 283 románnak épen a fele fordítás, de másik felének az eredetisége is igen gyanús, mert jól bevált módszernek bizonyult a fordítást elhallgatni s az idegen vonásokat német színek alá rejteni.¹ A dánok sem jártak el másképen.

¹ C. Heine: *Der Roman in Deutschland von 1774 bis 1778*. Halle, 1892.

Amikor velünk egyidőben a német román előtt ajtót tártak, épúgy dán ruhába öltöztették azt, mint ahogy mi magyar ruhát húztunk német gúnyája helyébe.¹

Általános, szinte törvényszerűen viselkedő jelenség tehát, hogy a regény mindenütt fordításokban ver először tanyát, idegenből szállított példányokkal hódít közönséget s másolatokban nyújt módot mesterségbeli titkainak elsajátítására. Életének ezt a hátterét s összefüggését látva, nem lephet meg és nem kelthet bennünk sem visszás érzést, hogy az *Abafit* megelőző román-anyagunk csaknem teljes egészében idegen eredetű. Románirodalmunk két egyenlőtlen csoportra választható szét: egyiknek az idegen származása kétségtelenül kimutatható, s ez a rész körülbelül 90%-os túlsúlyt jelent, a jelentéktelenebb másik — pár darabból álló — hányad az eredetiség látszatával kérkedik ugyan, a nélkül azonban, hogy annak bizonyosságáról meg lennénk győződve. Számadatokkal is szemléltethetjük a fordítás méreteit. A körülbelül 300 darabot kitevő román-készletből 210 német eredetű, negyedrésze pedig francia (26), angol (5), olasz, cseh, görög és latin (13) források közt oszlik meg. Ezeket a számokat még könnyen növelni lehetne, ha fáradságra egyáltalában érdemesnek tartanók az értékükkel és jelentőségükkel arányban nem álló források nehéz felkutatását.

Szépprózánkat tehát a magyar regény önálló életét megelőző évtizedekben kusza összeviSSzaságban hálózzák be az átadó és felvevő szellemi közösségre egyaránt jellemző idegen nyomok. Ezek kezdetben a francia regényirodalom területére vezetnek.² Itt egy sereg érdekes adat igazolja a francia-magyar szellemi kapcsolatok élénkségét a XVIII. század második felében. A franciás műveltség és divat háttérbeszorulásával gyérülni kezdenek a magyarul jelentkező francia románok is, s helyükre ekkor ugyanolyan mértékben tódult be a német román. Ennek nyomasztó bősége elől nem lehetett kitérni, amikor a szórakoztató olvasmányok után epedő közönséget a lehető legrövidebb úton kellett kielégíteni.³ A jövő méhében rejtőző magyar regényt tehát jó félszáz esztendeig részben a francia, de főképen a német román pótolja, amelynek nagy számmal fordított és átdolgozott példányaiból e néhány évtized szellemi

¹ L. Mazon: *Ein Jahrhundert geistiger u. literarischer Beziehungen zwischen Deutschland u. Skandinavien. 1750—1850.* Dortmund, 1926. I. k.

² Baranyai Zoltán, MNyelv 1927. 426—437. l.

³ Az egykorú német számbavétel is a magyaroknál csupa silány és ízléstelen német románoknak hitvány fordításait, vagy silány eredetieknek silány magyarosításait ismeri, amelyekről az a véleménye, hogy csak a könyvkereskedőknek és a papirosmalmoknak hajtának hasznót. Kivételnek tekintí Kazinczy klasszikus Marmontel fordítását s az eredetiek közül Gorove, Székér Joakim és Dugonics románjait. *Annalen der Literatur*, 1804. 168. l. 1811., III. 87—88. l.

éghajlata, izlése, felfogása, gondolat- és érzelmi világa is pontosan szemügyre vehető.

A fordításról egyébként akkortájt másféle vélekedés járt, mint manapság. Ez abból is látszik, hogy találós módon sokféleképen fejezték ki. Voltak, kik őszintén és nyíltan megmondták a címlapon, hogy az olvasó gyönyörködtetésére szánt románjukat németből, franciából vagy valamelyik más nyelvből fordították. Ez azonban a ritkább eljárások közé tartozik. Ha csak lehetett, inkább körülírták, sejtették vagy épen eltitkolták.

Szívesebben írták, hogy «magyarázta», «honosította», «találós szaporítással általszerkesztette», «magyarosította», «magyarba foglalta», «magyarul kiadta», «közrebocsátotta», «öltöztette», «újabb életre hozta», «összeírta» stb., mint «fordította». A fordítás megvallását gyakran ilyen kitételekkel palástolták: «őszeszedettk és magyar nyelven kiadattak», «magyar nyelvre szabadon által tette», «az olvasónak multságára nyájasan összeszedegette», «iminnen-amonnan- válogatva egybegyűjtötte és magyar nyelven kiadta» «nemzete kedvéért magyar nyelven világ elejibe kibocsátotta» stb. Ez a két megszokott kifejezésük: «kiadta» vagy «előadta» és a szerző neve mellé tett «által», mindig úgy értelmezendő, hogy «fordította».

Egyesek azonban még ennyire sem voltak kényesek s nevük elé ezt a megtévesztő szót függesztették: «írta», holott ugyanakkor szószerint másnak a tulajdonát csenték el. Azután egy sereg olyan román kerül szemünk elé, amely kétségtelenül fordítás, címlapjuk azonban semmiféle olyan utalást nem tartalmaz, amelyből idegen eredetükre lehetne következtetni. Mintegy 65 olyan román számálhatunk össze, amely szándékosan vagy szándéktalanul, de elhallgatta, hogy idegenből készült szószerinti átültetés.

Abból a bánásmódból, ahogy a fordítók eredetijükkel eljártak, észrevehetjük, hogy ez az időszak az írói tulajdonjogot nem ismerte, legalább is a mai értelemben nem tisztelte. Nemcsak nálunk, hanem másutt is divat volt fordításokat a fordítás megnevezése nélkül eredetiként kiadni. Semmiféle lelkiismeretfurdalást nem okozott egyes szerzőknek, hogy a cím megváltoztatásával, a szereplők neveinek fölcserélésével s a cselekvény színhelyének átfestésével az irodalmat és az olvasókat megtévezzék.¹ Jobb nevű írók épúgy elkövettek

¹ «... es sei jetzt Mode, Uebersetzungen herauszugeben, ohne zu sagen, dass sie es sind. In der That, eine sehr tadeln-würdige Mode!... Bey einem poetischen Werke von solchem Umfange, wie die Romane, ist es vom Plagiat wenig unterschieden, wenn man es verschweiget, von dem nicht allein Erfindung des Plans und der Charaktere, sondern auch die Einkleidung herrührt.... Entstehen dadurch leicht Irrungen in den literarischen Anzeigen, indem es unmöglich von den Rec. gefordert werden kann, dass sie bey jedem mittelmässigen Romane, wenn der Titel verändert worden, sich der Original erinnern. sollen.» Így ír az Allg. Lit. Zeitung az 1795. IV. évf. 248. lapján.

ilyen visszaéléseket, mint a névtelenek.¹ Köztudomású, hogy Gyarmathy Sámuel, a kiváló nyelvész, egyik magyar kortársának kapva kapott románját csekély nyelvi változtatásokkal saját neve alatt, saját munkájaként nyomatta ki. Maga rendjén való dolognak találta, s nyoma sincs annak, hogy eljárásán az egykorúak megütköztek vagy felháborodtak volna. Csak a legfeltűnőbbekre szorítkozva, megemlíthetjük még Verseghy Ferencet, ki Lafontaine egyik románjának egész meséjét pontosan lemásolta, legtöbb helyen szószerint lefordította, az Angliában történő cselekvényt Magyarországra helyezte, az idegen vonásokat magyar színűekre mázolta, s ezzel nemcsak kortársait vezette félre, hanem az utókort is,² amely a *Gróf Kacsaifalvi Lislót* (1808) a jelen század elejéig regényirodalomunk számottevőbb eredeti darabjai közé sorolta. Az ugyan-csak neki tulajdonított *Vak Béla* (1812) és *Almarék erdélyi herceg* (1813) «történetírásból vontt romános rajzolat» szintén egy szóval sem árulja el, hogy hasonló című német románoknak pusztá fordításai. De ki tehetne neki ezért szemrehányást, mikor ezt a módszert Dugonics olyan tökéletességre fejlesztette, hogy kortársainak sok gyönyörű élményt nyújtott s magának irodalomtörténeti érdemeket is szerzett. Megemlíthetjük még Czövek István losonci professzort, Trattner János Tamás fizetett románkészítőjét,³ ki az utolsó sorig szószerint lefordította Zschokke *Stephan Bathori Köniq von Polen* című regényes élettörténetét, s ezt nemcsak elhallgatta, hanem még affélékkel követelt magának elismerést, hogy hiteles kútfőkből merítette, a hazai és külföldi történetírókkal egybevetette s a két magyar haza fiainak és leányainak javokra előadta és megírta (1817). Folnesics János Lajos bécsi mérnök-kari tanár *Alvina* című románja (1807) Estcsillagfy s ehhez hasonló erőltetett nevekkal viasegrádi magyar környezetben játszódik le, s csak szemesebb körültekintéssel lehetett megállapítani, hogy az akkori magyar társadalmi viszonyokba egyáltalában bele nem illő román nem egyéb, mint Schilling Gusztáv drezdai szász író *Beichtvaterének* magyarra idomítása.⁴ A cenzúra miatt nálunk lehetetlen volt olyan románt

¹ Takáts Éva írja a következőket: «... több ízben megesik, hogy a fordítást úgy adják elő, mint originálist, amelyre példákat, ha parancsoiják, abból az esztendőből is mutathatók, amelyben bennünket igaz-ág alánul páváskodással vádolnak (821), sőt olyan példát is tudok, hogy Mármonelnek azon remek munkáját, melyet a Mármonel lelkével bíró Báróczy az alatt a név alatt fordított: *A próbára vetett barátság*, későbbben egy valaki, benne a neveket megváltoztatván, a karaktereket elrontva, nemünk gyönyörködtetésére önön neve alatt adá ki.» Vö. *Takáts Éva munkái*. Budán, 1 2. I. 72-73. l.

² György Lajos, It. 1912. 53-60. l.

³ Vitkovics Mihály *Prozai művei*. N. K. VIII. 24. l.

⁴ György Lajos, MNyelv 1930. 254-357. l.

kinyomtatni, amelyben a szerelmi bonyodalmak szövője éppen egy gyóntató atya. A magyar román-szerkesztő ezen úgy segített, hogy kalvinista predikátorral cserélte föl a katolikus papot, nem törődve, hogy ezzel teljesen el is laposította eredetijének érdekességét. Nem kevésbé jellemző az a jóízű román, amely *Miklós sógor* címen jelent meg 1802-ben s «budai történet»-nek nevezte magát. Bárki csinálta, pompásan értett mesterségéhez. Olyan ügyesen kisujtásozta, hogy eszünkbe sem jut kételkedni eredetiségében. Nem csoda, hogy még Kazinczy is elolvasásra érdemésítette. Csak akkor lepődünk meg igazán s veszítjük el végképen bizalmunkat az önállóság köpenyében kérkedő minden románban, amikor Müller Gottwerth János német író *Novantiken* című gyűjteményének egyik darabjában francia nevekkal és Párizsban történő cselekvénnyel ráismerünk a «budai történet» hű mására.

Különb az efféle eljárásra maga Kazinczy adott csábító példát, amikor egy jelentéktelen német románból megszerkesztette *Bácsmegyeyjét*, a cselekvényt hazánk vidékeire helyezte és személyeit magyar hangzású nevekre keresztelte. Úgy látta, hogy munkáját éppen ez kedveltette meg, mert így az olvasó melegebben érezte magát megilletve és sokkal szívesebben vette a Bácsmegyey és Surányi Manci neveket, mint az Adolfot, Theodort, Leonhardot s Wilhelminet.¹ Amikor észrevették, hogy az olvasók hálásan és szívesen fogadják az ilyen átöltöztetett románokat, s ezek könnyebben befurakodnak a közönség tetszésébe, mint a változatlan átültetések, szelvény-hosszában lábra kapott a tapasztalatlan lelkeket egy-kettőre könnyen megvesztegető «magyarítás». Igazán nem került nagy fáradságba, sem pedig különösebb szellemi megterhelésbe a külsőségek honias átrendezése, s készen volt az «eredeti magyar román», amelyet a kritika tapssal, a nyájas olvasóközönség pedig elérzékenvedéssel fogadott. A román gyermekkorát élte s gyermekes eszközökkel dolgozott. Legvünk azonban tárgyilagosak s ne kicsinyeljük le ezt az irodalmi divatot: a román hosszú ideig tartó megmagyározási folyamatának első figyelemreméltó mozzanatát szemlélhetjük benne.

Mivel minden titkolódzás és rejtegetés ellenére is annyira szembetűnő volt a termelés egyoldalúsága, hogy ötven román közül kivételesen alig egy-kettő mutatkozott eredetinek. már a kortársak keresztülláttak a jámbor hamisításokon s rájöttek, hogy a román csupa fordított példányokban ostromolja a közönség könnyen meghódítható érdeklődését. Természetesen sok kifogás hangzott el a fordítások megszűnni nem akaró sokasága ellen. A műveltebbek, az igényesebbek eredetiséget

¹ *Pályám emlékezete*, 41. l. és *Bácsmegyey* bev.

követeltek — erre különben egy külföldi folyóirat is buzditotta a magyar nyelvű románt.¹

Effélékét hangoztattak: «idegen, eszméretlen, járatlan világot talál az olvasó lefordított könyveinkben» s ennek véget kell vetni, mert «eredeti munkák gyarapítják a tudományokat, csinosítják a nemzetet és emelik fel a nagy nemzetek sorába».² Elérkezett már annak ideje, hogy a magyarság «az idegen munkák izetlen fordításai által ne hagyja már magát vezetéken hordoztatni, mint a jártani tanuló gyermek».³ Józan és okos vélemények figyelmeztették az íróvilágot, hogy «ha mindenkor csak a külföld munkáin bámulunk, egyedül azokat fordítjuk, soha se tehetünk magunk nagyot»;⁴ s «aki mindig fordít és csak fordít, a szerint jár, mint aki mindig mankón jár — elveszti saját erejét».⁵ Közben fel-felsóhajtottak, vajha mutatkoznának a «magyar Parnassuson olyan férfiak, akik halhatatlan eredeti munkáik által a fordításokra homályt borítanának»;⁶ mert már agyonnyomnak a fordítások, s ezek «a regényi nemből többnyire olyan választásuak, melyek reánk kevés hasznót, de annál több kárt hoznak».⁷ A kritika szintén nem kíméleteskedett sem ócsárlásban, sem gúnyolódásban. «Én német románfordító vagyok — mondja Nádházy Döbrentei dialógusában.⁸ — Meggyőzőhetetlen vágyásom volt — ellenségeim fúriának neveztek! — mindjárt lefordítani mindent, ami a Lajtán túlról jött. És valójában örömem vala sok románt, sok játékszíni felségesség egybefoldozásokat lefordítanom. S ó, midőn megballám, hogy azokon szabó- s vargaleánykák, szobaseprő leányasszonyok s édes pillantatú falusi újmódi menyecskek sártak, ah mint csepegett rám a balzsam!»

Ez a torzítás annak az irodalmi közhangulatnak a kifejezője, amely harcosan szembé szállt a fordítások áradatával. Csakhogy az elméleti belátásoknak egyelőre nem mutatkozott jelentősebb gyakorlati következménye. Eredeti tehetségek hiányában jószándékú tolmácsolók kezében volt az elvégzésre váró darabos munka. Ezek magukat ugyan nem tartották sokra, de jól tudták, hogy fogyatékos erejükből mi tehetik ki. Számukra a fordítás volt az egyelőli lehetőség, hogy az irodalmon keresztül a nemzetiségnek hasznót hajtsanak. Az eredetiséget elérhetetlennek látták, eredeti és fordított munka között értékbeli különbséget nem ismertek, s erről annyira meg voltak győződve, hogy bátran szembeszálltak azoknak a felfogásával, akik irodalmunk önállósága és gazdagodása érdekében azt követelték az íróktól, hogy szűnjenek

¹ Neue Ann. der Lit. 1807. II. 181. l.

² Kármán József, *Uránia*, 1794. III. 305. l.

³ Hazai Tud. 1806. 351. l.

⁴ Döbrentei, *Élet és Literatura*, 1826. 256. l.

⁵ Kazinczy: *Pályám emlékezete*, 158. l.

⁶ Kis János: *Sebbe való könyv*, 1797.

⁷ Széplaki Erneszt (Bajza József): *Pillangó*, 1836. bev.

⁸ Erdélyi Múzeum, 1847. 81. s. k. l.

meg folyton csak fordíthatni.¹ Amikor Szontágh Gusztáv azt a kijelentést tette, hogy a «másolás, utánozás soha nem teremt nemzeti literaturát»,² Guzmics Izidor megütközve kiáltott föl: «Elirtódtam hallatlan s tudatlan mondásán... Ugyan hát mutatna egy, csak egyetlen egy nemzeti, de csinos, mivel litteraturát, mely másolás, utánozás nélkül kapott fel tudtunkra a klasszikai tetőre?»³ Kazinczynak az a vélekedése, hogy fonák igyekezet mesterművek teremtésén gondolkodni addig, «míg a nyelv el nincs készülve»,⁴ elfogadott irányelve volt az irodalmi törekvéseknek s nagy bátorságot adott a román-készítőknek. A fordítók tábora azt válaszolta az eredetiség követelőknek, hogy «az originalitásra intők intsenek jó példájokkal»,⁵ és számtalanszor megismételték álláspontjukat, hogy «jobb jó munkát fordítani, mint rossz eredetit írni»,⁶ még versebe is foglalták s nem egyszer a románok mottójául írták:

A kevés jó a rossz soknál többet csinál.
Jobb a jó külföldi a rossz hazainál.
Egy jól festett kép szebb, mint oly originál,
Amelyen nincs egyéb émelygős módinál.

Gyakran idézték a következő együgyű okoskodást is, feleletül a fordításokat korholó szemrehányásokra:

Nem kell nékem e könyv, Zóilus azt mondja.
Mert máséból szedték, csak más könyvek rongyja.
Lám a pók csinálmány marából származik,
A kis méh másunnan szedeltből dolgozik,
Mégis a munkáját, Zoile, szeret-d,
Amazét kisépred, s a szemétre veted.

Gondolják meg, akik az eredetiség mellett kardoskodnak, hogy a «jó mesejátékok s románok írása nem oly könnyű dolog, mint magoknak sokan elképzelik. Ehhez megkívánatik, hogy a költő a világot jó formán esmérje s a fehérnépnek finomabb társaságában forgott ember legyen». Ezért «eleinten talán sokkal jobb volna válogatott idegen mesejátékokat s románokat fordítani, mint sem magunktól rosszul szerzettetek kibocsátani». S «ha a németek francia, a franciák pedig angliai könyvekből fordításokat minden orcapírulás nélkül megtehetik, annnyival inkább mi abban minden kisebbségünk kívül nyomdokjok követői lehetünk.»⁸ Nem kell lenézni ezt a könnyűnek látszó műveletet, mert bizony különösen nehéz feladat «az előbeszélő stylus... írásmódjában való fordítás», még a gyakorlottabb író sem

¹ Tud. Gyűjt. 1831. IV. 73. l.

² Muzarion, IV. 95. l.

³ Kazinczy lev. XXI. 43. l.

⁴ Kazinczy: *Pályám emlékezete*, 329. l.

⁵ Kazinczy lev. XXI. 33. l.

⁶ Kis János i. h.

⁷ Sándor István: *Sokféle*. Negyedik darab. 1796. 130. l.

⁸ Radvánszky János írja Bessenyei Sándornak. V. ö. IK. 1906. 78—79. l.

biztos, nem követ-e el tetemesebb hibákat a stílus regulái ellen.¹ A magyart avval vádolni, hogy eredetét nem ír, valójában méltatlanság, hiszen a nemzet még azt is, hogy a maga nyelvén írhasson, nem nemzetiségének, hanem a kegyelemnek köszönheti. Ha az északi éghajlat nem engedí, hogy földünk nemes gyümölcsöket teremjen, az is áldozat, ha az ember hazájába idegen földről hozza a művelés gyümölcsét.² A tisztelt szóművészuurak annyira el vannak foglalva az új szavak és nyelvbéli rendszabások feltalálásában, hogy becses idejeket kised fordításbéli fáradozásokkal nem vesztegethetik, pedig tisztára abderai cselekedet a finom szókácsok kritikájától való aggodalom miatt megvetni a házi főttet s éhezni, míg a finom ragout elkészül.³

Hiába is elégedetlenkednek a fordítások miatt — hangzott fel minduntalan. Azok, jól megválogatva, legalább sikerült műveket közvetítenek, míg az eredetiekben alig van köszönet, mert kevés vagy épen semmi izlés sem mutatkozik bennük.⁴ Úgynevezett ereleti románjaink oly józanok, oly minden poézis nélküliek, bonyolódásukban oly szegények s dagályuk mellett oly aszottak, hogy egy *Sajdár és Rurik*, egy *Nagy Kanut*, egy *Pokolkói Vendel* s több efféle bűnös fordítás hozzájuk mérve valóságos mágusi erővel bír. Bizony, bizony — állapította meg az egykorú kritika⁵ — íróink nem igen szenvednek a poesis hyperstheniájában. Sajnálna lehet mondanunk, hogy hazai literatúránk még e részben parlagon hever.⁶

Ilyen körülmények között könnyű volt a fordítóknak fölülkerekedniük és elhatalmasodniuk. Azonkívül, hogy a gyönyörköltető olvasást akarták a két hazában fölgerjeszteni,⁷ többféle más cél is hevítette lelkesedésüket: a nemzeti-ség ügye, az izlés nemesítése, a nyelv pallérozása. Sokszor az a benyomásunk, mint ha maga a román egészen mellékes lenne a főcél mellett, amely meg akarta mutatni, hogy «mely alkalmatos legyen ez a nyelv a legmélyebb s leghathatósabb gondolatoknak is rövideden és értelmesen való kifejezésére.»⁸ A legnemesebb hazafias tett volt írni, akárhogy is, de magyarul írni, magyar könyvet kiadni s a literatura szolgálatával a nemzeti műveltséget, előmozdítani. Folyton visszatérő indítékuk és mentegetődzésük így hangzott: «Most világ eleibe bocsátom, hogy nemzeti literatúránk ezzel is valamit nevelkedjék és olvasni szerető közönségünknek egy hasznosan gyönyörködtető könyvvel több legyen a kezében. A fordítónak a nemzeti literatura gyarapítása lévén egyedül való célja, ha

¹ Kis János írja. *Kazinczy lev.* III. 113. l.

² Farkas Sándor: *Antenor utazása*, 1871. Előbeszéd.

³ Erdélyi Károly: *Wielund Abderitái*, 1831. Előbeszéd.

⁴ Élet és Literatura, 1826. 256. l.

⁵ Szalay László, Tud. Gyűjt. 18. 6. VII. 116. l.

⁶ Tud. Gyűjt. 1824. IV. 77. l.

⁷ *Nyári rózsák*, 1823. Előbeszéd.

⁸ Pérteli József: *Young éjtszakái*. Előbeszéd.

arra valamit ezen igyekezete által tehetett, legfőbb öröme». ¹ Ez annyira áthatotta a nemzet vezető osztályát, hogy tollat fogtak azok is, kik nem a literatura szolgálatára termettek. Ők természetesen csak magukhoz mért feladatok megoldására voltak képesek: egy-egy német vagy francia könyvnek, mégpedig a divatba jött román egy-egy véletlenül kezükbe került példányának igénytelen átültetésére. A románok sok jellemző adatot rejtegető előbeszédei és az itt-ott elejtett nyilatkozatok kétségtelenné teszik, hogy ez a kor a nyelvmívelésen kívül csak azt kívánta meg a maga mulattató olvasmányaitól, hogy a jó erkölcsöt ápolják és a lelket nemesítsék. Voltaképen közömbös volt előtte hogy ezt fordításban kapja-e vagy eredetiben. Még messzi van a román attól, hogy öncél legyen; még sem az írók műhelyében, sem az olvasók lelkében nem merült föl az a gondolat, hogy nem lehet eszköz, mikor feladata az, hogy az életnek a maga ezernyi bonyolultságából szőtt művészi képét adja a valóságnak minél elevenebb ábrázolásával. Az olvasóközönség ízlése még nem ment át olyan iskolán, hogy ilyen követelményekkel léphetett volna föl. A kritika a jóakaratot, a jámbor kísérletet is megkoszorúzta. Íróink pedig még nem voltak, csak lelkes hazafiaink — számukra a román is oly térnek kínálkozott, ahol a nemzeti művelődés érdekében hasznosan lehetett tevékenykedni.

A fordítást is a maguk felfogása szerint egészen sajátosan értelmezték. Nagyon távol álltak Kazinczytól, aki azt kívánta, «hogy a munka úgy hozattassék által, hogy aki a nagy originált ismeri, sőt szereti, annak rejtettebb szépségeit feltalálja a fordításban... s a fordítás fortélyai által nyelvünket gazdagítsa». ² Beérték azzal, hogy az előttük álló idegen szöveget a maguk módján kihimezték, vagy csak gondolatait és érzéseit tették át. ³ Általában úgy vélekedtek, hogy a fordító nem köteles mindent híven visszaadni, hanem «az aljasát elhagyhatja, ha tud, maga is tehet bele holmi szépet: rajta jobbíthat, szépíthet», ⁴ s «a jobban lehető megérzés végett benne változtatásokat» eszközölhet. ⁵ Így jártak el a «magyarosítók», a «honosítók», az «általszerkesztők». Másik végletük az volt, hogy szószerint fordítottak, néha sok félre-

¹ *A vékföldi pap*. 1831. III. és V. l.

² *Kazinczy lev.* XVI. : 83. l. — ³ U. o. XXI. 512. l.

⁴ Farkas Ferenc: *Kolczbue színdarabjai*, 1801. 21. l. «Magam is szőttem belé egy-egy ketős csippenkét, az indulatokat ízlésem szerint festettem le, holmit meg is változtattam; szóval ez a munka egészen sem az enyém, sem az íróé.» (22. l.)

⁵ *Szájas Péter*, 1817. bev. «Sok helyeken jókora darabokat belőle által ugrottam, a szembeütközöket keregtélvén ki. Ezt pedig azon célból cselekedtem, hogy máskorra is maradjon valami, s idővel osztán, ha ez a darabocska kedvelőre talál, a kihagyottakat is aztán lehet egy hasonló csomócskába kötvé repíteni.»

értéssel, értelmetlenséggel,¹ legtöbbször a nyelvújítás otromba helytelenségeinek szíves alkalmazásával. Bár a nyelv művelést tekintették legfőbb céljuknak, épen nyelvük halmozott össze sok zagyvaságot. A románok stílusa és nyelve kifejezően magán viseli a vajudó idők minden küzdelmes zordságát. Nem lehet őket irodalmi mértékkel s különösen nem lehet mai szemmel mérni. Az írók maguk is érezték «vékony tehetségüket» s ezért már előre figyelmeztették az olvasót, hogy munkájukban «sem Cicerót az ékesen szólásra, sem Kátót a bölcs mondásra, sem Homerost, Virgiliust vagy Ovidiust költeményes találmányira, sem pedig Bárótzai Sándor urat pallérozott magyarságára nézve nem kereshet s nem is találhat».² Könnyen megállapíthatjuk, hogy számba sem vehető kezdetlegességek, elismerésünket még sem vonhatjuk meg a lelkes románkészítőktől, kik művészi célokra nem törtek, magukról sokat nem képzeltek, «nagy csizmát öltetni nem akartak»,³ de románjaikkal mindent megtettek «nyelvünk akár miként lehetőséjére és pallérozására».⁴ «Ígyekeztem azon — ez a folyton ismétlődő mentegetődzésük — hogy ezen elmés és hasznos időöltésre igen alkalmas munkát illendőképen a mi szülött nyelvünkhöz alkalmaztassam és jól fordíthassam. Ha kedvet találtam, nagy nyereségem leszen az, ha azzal tenéked (hazám) használhattam».⁵

Művelői között nem is találunk hírneves nagy írókat. Mindössze Bárótzai, Kazinczy, Dugonics, Verseghy, Fáy András és Gaal József nevét emlegeti az irodalomtörténet. Rajtuk kívül még csak néhányat tart számon a harmadrangúak sorában.⁶ Bő számitással alig rúg tizenöt-re az ismert nevű szerzők száma. Közülök legnagyobb buzgalmat kétségkívül Kazinczy fejtett ki: neve tizenegyszer szerepel a román bibliográfiájában. Utána mindjárt Csery Péter helytartósági hites jegyző következik 10 románnal, azután Dugonics András, Kónyi János és Kis János 6 szerzeménnyel, majd Bárótzai Sándor, Verseghy Ferenc, Szombathelyi Holosovszki Imre, Dobai György, Czövek István és Deáki Fülöp Sámuel jön 5—5 darabbal. Még Abrudbányai Szabó Sámuel és Szathmári Király Józsefet

¹ Elég gyakoriak az efféle mondatok: «Ifjúságába az öreg bárót nagyon szerette és láttatott előre a maga leányát, a szép Henriettát, egy mind testére, mind elméjére nézve szeretetreméltó leányzót az öccsének. Fridriknek feleségül magában elszántnak lenni.» Vö. *Hazenau Fridrik*, 1807. 7. l.

² *Olly feleség millyen ritka találtatik*, 1794. bev.

³ Mandi Sámuel: *Szívet sebhető római mesék*, 1786. Előbeszéd.

⁴ Magyar Múzeum, 1788/ 9 III. Tol-I.

⁵ *A régi indusok bölcselkedések*, 1781. bev.

⁶ Kónyi János, Perecsényi Nagy László, Mészáros Ignác, Kis János, Aranka György, Harsányi Sámuel, Barczafalvi Szabó Dávid, Pétzeli József, Pálóczi Horváth Ádám.

említhetjük meg 4—4 kiadványukkal. Ok voltak a legtermékenyebbek, s köztük vannak azok is, kik a legtöbb hozzáértséssel és hivatottsággal dolgoztak.

Ezek azonban korántsem merítik ki a románszerzők névsorát. A pontos számbavétel ezenkívül még 125 szerző nevét derítheti fel, s ha a névtelenül megjelent románokat is figyelembe vesszük, idestova 150-re becsülhetjük a román körül szorgoskodó írók csoportját. Nem érdektelen, hogy tizennégyről pusztán a nevükön kívül semmi egyebet nem tudunk.¹ Azután tömegesen — százon fölül — találunk olyan neveket, amelyeknek viselői az irodalomban szintén teljesen ismeretlenek. Ezek is, amazok is nem írói becsvágyból, hanem pusztán hazafias buzgalomból kerültek nyomtatott könyvek címlapjára. Invita Minerva lettek szerzőkké, s azt tartották: ut desint vires, tamen est laudanda voluntas.² A jó szándékkal pedig meg kell elégedni — így gondolkodtak a korabeliek³ — mert az Úristen is megelégszik vele. Világosan látszik tehát az adatokból, hogy nem a hivatásos írók halmozták fel a románirodalomnak könyvtárt kitevő gyűjteményét, hanem lelkes vállalkozók, a magyar művelődésért áldozatkész műkedvelők taposták járhatóvá az utat, amelyen a magyar regény fejlődéssel elindult. A vezető társadalom műveltebb elemeinek ezt a bekapcsolódását az irodalomba egyetlen más műfajnál sem vehetjük ennyire észre. Úgy tűnik föl, mintha minden művelt magyar ember hazafias kötelességének érezte volna legalább egy könyvvel hozzájárulni az irodalom épületéhez, melynek kidíszítése és ragyogása a lelkekben égő forró vágya volt a nemzetiségi eszme diadaláért küzdő kornak. Az irodalom vezérei és irányadói is jórészt fordításokkal bibelődtek, hogy formát, ízlést és nyelvet teremtsenek, nem vehető tehát zokon, ha azok, kik irodalmi babérokra nem vágytak s csak használni akartak, szintén ezen a csapáson haladtak.

Megható és tiszteletet ébresztő látni, hogy tekintélyes táblabírák,⁴ nagyhatalmú földesurak,⁵ főispánok⁶ és super-

¹ Agárdi György, Dobay György, Erdélyi Károly, Földi Ferenc, Kép Gejza László, Koszta József, Kissolyosi Simó Károly, Medgyasszay József, Nerodoli János, Rózsa István, Szikra Miklós, Tormássy János, Váczy Sándor, Wesselényi Farkas.

² *Kazinczy Lev.* XI. 183. l.

³ U. o. II. 183. l.

⁴ Farkas Sándor, Fejér Antal, Hatvany Pál, Kovásznai Kovács István, Mihalkovics József, Pálffy Sámuel, Barczafalvi Szabó Dávid, Szentiványi László, Szirmai Antal.

⁵ Illovay Sámuel, Mándi Sámuel, Mészáros Mátyás, Báji Patay Sámuel, Sebestyén László, Szlavinczi Sándor István, Szathmári Király József, Szilcz István.

⁶ Gróf Haller László.

intendensek,¹ ideális lelkületű papok² és tanárok,³ a maguk egyéni szűk körén túllátó ügyvédek⁴ és orvosdoktorok,⁵ magasrangú katonák⁶ és tisztviselők,⁷ s a legkülönbözőbb foglalkozású egyének⁸ nem hírnévért vagy dicsőségért, ami elérhetetlen is volt számukra, hanem a nyelv szeretetéből és a művelődés előmozdításáért milyen nemes hevülettel vetették rá magukat a románkészítés mestersegére. Írtak, fordítottak, közben a nyelvi kifejezések nehézségein verejtékeztek — hiszen ez még a legjobbaknak sem ment könnyen — szellemi, sőt sokszor anyagi erőfeszítéseket tettek a literatúráért, amelyet a haza magasztaltatásának főbb forrásaként tekintettek.⁹

«Magyar vagyok s hazámat szerfölött szeretem»¹⁰ — ezzel okolja meg Dugonics, hogy *Etelkát* világra hozta. «Magyarul érzek s érzésemet földemmel megosztanom legboldogabb» — jelenti ki az egyik¹¹ — s így nyilatkozik a másik: «Ne évődjél az én fogyatkozásimon, inkább ha jó hazafi vagy, gazdagítsad tökéletesebb munkákkal édes hazánkat-anyánkat».¹² «Ha míg csak egy csepp magyar vér buzog ereidben — így lelkesedik a román-szerző¹³ — izzadjál nyelvednek előmozdításán, mert szüntelen erre intenek

¹ F. Ori Fülep Gábor.

² Kat.: Gerő György, Guzmics Izidor, Herczer Jób, Illei János, Felfalusi Kovács Antal, Lethényei János, Pucz Antal, Szekér Joachim, Szentmiklósi Timótheus, Taxonyi János. Ref.: Almási Balogh Sámuel, Barkassy Ádám, Tejfalusi Csóka József, Derzsi János, Dobossy Mihály, Gál Andras, Hermányi Dienes József, Kovács Sámuel, Szigeti Sámuel, Szűcs István, Tordai Sámuel, Zalányi Péter. Ág. ev.: Veres Márton, Zizán János.

³ Benkő Ferenc, Csorja József, Czövek István, Földes János Lajos, Gelei József, Homonnay Imre, Abrudbányai Szabó Sámuel, Szilágyi Márton.

⁴ Nagyváradai Ajtay Sámuel, Balogh József, Bozóky István, Czárán Emánuel, Fábíán Gábor, Farkas Ferenc, Gerőfy József, Harsányi Pál, Kupai Nagy Rácz György, Mészáros Károly, Molnár András, Náray Antal, Thaisz András.

⁵ Fazekas Sámuel, Gyarmathy Sámuel, Ráth Pál, Szabó Dávid, Zoltán József.

⁶ Ifj. Cserey Farkas őrnagy, Br. Lakos János cs. kir. tábornok, Staut József cs. kir. felhadnagy, Br. Vargyasi Dániel István cs. főtiszt.

⁷ Aszalay József kir. helytartó-sági titkár, Bachich József táblai iktató, Egyházas-rádóci Boda József főbíró, Böllöni Sámuel udv. kance-láriai ágens, id. Cserey Farkas referendárius, Cserey Péter kir. helytartó-sági hites jevyző, Csontos István megyei hivatalnok, Deáki Filep Sámuel városi fogalmazó, Halászi József néptanító, Harsányi Sámuel kir. táblai ülnök br. Josmtzi Sándor főbíró, Nagy Sámuel notarius, Szekrenyessy Endre városi tanácsos, Ivánkai Vitéz Imre kir. iskolalátogató.

⁸ Benke József színiigazgató, Farkas András népköltő, Farkas József papnövendék, Holosovszki Imre kir. sólist, Kovács Ferenc indzs-ellér, Jászai Láng Ádám színész, Láng István gazdatiszt, Németh József topographiai corrector, Sábel Boldizsár kereskedő, Szacsavay Sándor és Ungi Pál hírlapíró.

⁹ Lakos János írja. *Kazinczy lev.* XIV. 429. l.

¹⁰ Dugonics: *Etelka*, 1788. Ajánlás.

¹¹ Lakos János i. h.

¹² Boda József: *Austriana*, 1808. II. 1.

¹³ *Gróf Pontisz*, 1788. bev.

téged minden igaz magyarok». «Zsenge ez, munkáimnak elsője — olvassuk másutt¹ — e zsenget kedves magyar nemzetemnek áldozom fel, melynek utolsó csepp vérem kifolyásáig ámbár kis, de hív polgára óhajtok lenni. Jószívű magános olvasó, szándékomat tekintsed; dobd félre egy kevésse rostádat, tapintsd meg magyar melledben verő csendes szívedet s úgy ítéld».

Mindnyájan így éreztek, így gondolkoztak, gyarló románjaik ilyen lelki rúgókból születtek. A szellem és az anyag, amit szállítottak, idegen, de magyar érzésviláguk melegsége, munkájuk legfőbb indítéka, ma is elevenen árad felénk szegényes külsejű, kopott románjaik lapjairól.

GYÖRGY LAJOS.

¹ Szathmári Király József: *Az én utazásom vagyis Vaséki Méta.* 1831. bev.

ERDÉLYI JÁNOS IRODALOMSZEMLÉLETE.

(Második, bef. közlemény.)

IV. Módszer és műfaj.

1. Az idealizmus filozófiájának ismerete arra utalta Erdélyit, hogy gondolkodjék a történeti tényekkel való szembenézés elvi feltételein is. Számára nem volt magától értetődő a módszer kérdése sem; filozófiai elmélyedésre hajlamos egyénisége, nagyjából racionalisztikus alkata, önismeretre törekvő magatartása vitássá tette az irodalomtörténetnek és a kritikának magyar földön gyakorlatilag adott, elméletileg alig tudatosított módszertani kérdéseit. Mindenesetre érdekes jelenség ez: egy «filozofiátlan» fajta gyermeke részese, kortársa, sőt «munkatársa» egy filozofiamentes, érzelmi alapokon nyugvó nemzeti klasszikus irodalomnak — s ugyanakkor tudományának elvi alapjait és módszerét kutatja a megszállottak kitartásával és érzékenységgel.

Hegel irányította ezen az úton, s a filozófiai idealizmus élménye olyan elvi megállapításokhoz vezette, amelyeknek korszerűsége és hatása csak a XX. század szellemtörténeti irányában bontakozott ki a maga teljességében. S hogy ez nem átfutó kaland volt Erdélyi szellemi fejlődésében, mutatja az e fajta problémák állandó vizsgálata, mint: filozófiai magatartás; fejlődés-gondolat, tények mögött meghúzódó szellemiség, szintetikus szemlélet szükségessége.

Gyakran állítja szembe egymással a kritika és a «műbölcsészet» fogalmát és a módszerben kifejezésre jutó különbségüket. A kritika nem képes kielégíteni a művészet igényeit, nem tud az ihletés nyomába lépni, mert nem a fejlődés szerint vizsgálja a tényeket. Tehát a kritikán túl kell emelkedni s nem bírálónak, hanem műbölcsésznek kell lenni: ez a méltó magatartás.¹ Milyen módszerbeli következményekkel jár ez a filozófiai álláspont? «El kell magunkat szoktatni ama felfogási módtól, melyet eddigelé rendszertinek mondhatunk, hogy a szellem életét folyamosság helyett afféle bezárolt, bevégzett időszakok után mérjük; egyik szakot a másikon kívül, sőt a másikkal szembe állítsuk.» Ezért tiltakozik a korszakokat

¹ Petőfi Sándor, 1854 (*Pályák és pálmák*, 343—344. l.); *Pályák és pálmák*, u. o. 1., 3. l.

«becsomózó» Toldy ellen, meg a Herder-Kölcsey-féle fejlődési elv ellen, amely az emberiség három «korához» az eposz, a líra és a dráma fejlődését fűzi. «En tehát elutasítok magamtól minden afféle gondolkodási módot, mely az egymás után következők rendit szabogatja; a költészet fajait különválasztva méltányolja: egyiket egyik, másikat másik idő számára kiköti, lefoglalja, ... holott minden irodalmi bevégezettnek látszó korszak, melyet meg tudunk különböztetni, csak az előbbieket gyümölcse s az utóbbiak magva.»¹

A fejlődésgondolat egyenes következménye a szintetikus látásmód. Aki a fejlődést nem szétszaggatva, korszakokba merevítve szemléli, annak el kell jutnia a szintézis követeléséig: «Irodalmunk többé, annyi mód és irány után, ne részenként fogassék fel, hanem a részeknek az egészhez való viszonyításával is.»² A szintézis képes csak összekötni a fejlődés lépéseit, irányait, mint ugyanegy szellem nyilatkozásait. Aki ezen elv szerint nézi irodalmunk fejlődését, eljut annak belátásáig, hogy a magyar költészet nem egy-két poeta műve, hanem valamennyi, aki valami újjal, észrevehető adalékkal járul az *egésznek* fejlődéséhez. Ezért nem lehet azt követelni, hogy a magyar költészet pusztán népi vagy úri elemből álljon elő...³ A népiség sem «hullott levél» ezen szempont szerint,⁴ s bármilyen iránynak kiteledése vagy szántsándékos elhagyása irodalmunk fejlődésének történetéből — akár népi vagy klasszikai elv szerinti az az irány, akár hazai vagy idegen ízlés után keletkezett — «hiányt éreztetne velünk s bosszúságot gerjesztve bennünk éppen azért, mert *organikus egészül* óhajtjuk tekinteni a költői életet: melyet — nyomatékkal mondom — sohase bízott egy elmére a szellem, hanem valamennyire.»⁵

Hegelt követő filozófiai álláspontjának másik eredménye az *eszme* jelentőségének hangoztatása s az eszmén keresztül a történetiség lényegének kutatása. Nem egyszer hangsúlyozza az eszme középponti helyét,⁶ számára az eszme: cél. «Mikép minden sugár a naphoz viszen, úgy minden eszmélkedés az eszmére viszonylik.» Mivel az eszmék a szellem fejlődése során tapinthatók ki legvalóságosabban, a történeti folyamatokban vehetni észre jelenlétüket. Néhány elvi megállapítása világosan mutat rá erre az összefüggésre: «Azt hiszem, hogy a szellemi életet jól, derekasan lehetetlen másképp, mint történeti

¹ Egy századnegyed... (Kisebb prózái, II. 7. l.), Petőfi Sándor (Pályák és pálmák, 344. l.).

² Egy századnegyed... 8. l.

³ Petőfi Sándor, 344. l.

⁴ Egy századnegyed... 10. l.

⁵ U. o. 8—9. l.

⁶ Magyar közmondások könyve, 1851. 441. l.; Vörösmarty Mihály (Pályák és pálmák, 147. l.).

szál gyanánt felfogni és felfogatni.»¹ Vagy az irodalomtörténetre vonatkoztatva, még tömörebben és fogalmilag is tisztán kifejezve: «Az irodalom nem is fogható föl másképp, mint történetben, mely maga is fejlődés.»² Természetesen szembe kellett néznie ennek a történetiségnek a lényegével is. Először az a kérdés vetődik fel, hogy az alkotó elemek, vagyis a történeti tények milyen eredetűek? Szellemtörténeti álláspontjához híven a tényeket is átszellemíti, tényértékükön túlmenően már pusztán keletkezésükben is eszmei fogantatást lát: a történet nemcsak tények halmaza, sőt inkább maguk a tények is akarat, elhatározás, meggyőződés eredményei. «E szerint ami nálunk az idő folytán ténnyé vált, az egyszersmind visszamutat a lélekre, a meggyőzések mibenlétére.»³ Érdekesen igazolja ezt a tételt a civilizáció fogalmának meghatározásában is. Azt mondja, a civilizáció legegyszerűbb értelmezése ez volna: tények ténye. De egyben tiltakozik a tény materiális felfogásának lehetősége ellen: nem pusztán *konkrét* tényről van itt szó, hanem eszmék és szellem útján keletkezett tényről. Ez a meghatározás rögtön természetesnek tűnik fel, ha meggondoljuk, hogy a történetiség nem az esetlegességben, hanem az eszmék fejlődési menetében nyilvánul meg.⁴

Midőn elveit a történetírás feladataival kapcsolatban is leszögezi, természetesen átviszi ide is az eszméről és a szellemtől alkotott meggyőzéseit. Úgy látja, hogy eddig a királyok vagy vezérek harcait beszélték el a történetíró; «ma pedig az által nyer a történetírás legmélyebb pillantást az elhunyt nemzetek életébe, hogy a szellem termékeit mutatja fel az olvasó világ bírálatának.»⁵ Nem évszámok és a közöttük elsorolt harcok ismertetnek meg egy nép történetével — hiszen ezek az emlékezet «elfelejtendő tárgyai» — hanem szellemi magatartásuk, nevezetesen irodalmuk ismerete vezet el igaz megismerésükhöz. Nem kell bővebben fejtegetnünk, hogy itt ismét a XIX. század első felének az a szemlélete jelentkezik, amely az irodalmat az élet középponti szervévé avatja: Erdélyi is a külső adatokkal szemben az irodalomban látja kiteljesedni az eszmét. Midőn a hazai filozofia fejlődését szeretné megírni s arról panaszkodik, hogy nem jutottunk még el az önismeret határpontjáig, újra eszébe jut a történetírásnak nagyon is a tényekhez vagy intézményekhez ragaszkodó szemlélete. «Nem találtam még fel azt a lényegyet, vagy inkább ősalapot, mely középpontja fogott volna lenni az én bölcsészeti-történelmi dolgozatomnak...; kerestem én azt a

¹ Arany János (*Pályák és pálmák*, 356. l.).

² *Pályák és pálmák*, 3. l.

³ *A hazai bölcsészeti jelene*, 170. l.

⁴ *Naplójegyzetek* (1850). Fővárosi Lapok, 1871. 728. l.

⁵ *Kisfaludy Károly* (*Pályák és pálmák*, 109. l.)

szemet, melyen a magyarság szellemébe láthassak s nem találtam. Ki-ki megérthet, hogy az én tekintetem s vágyódásom *belső történet* után sóvárog, melyhez az irodalom ismerete ad vezérvilágot.¹ Ezekhez a szavakhoz — amelyek örökké a magyar lelket vizsgáló egyéniségének mélyéből fakadtak — nem kell magyarázat: csak jegyezzük meg, hogy mennyire kora előtt járt ebben a követelésében is, késő utódok számára megjelölve a nagy feladatot: a magyarság lényegének megvizsgálását. Célkitűzését itt is kötelezően színezi és szűkíti korának az irodalomról vallott rajongó meggyőződése.

2. Ha elveinek és módszerre vonatkozó követeléseinek *gyakorlati* megvalósítását kérjük számon Erdélyitől, nem kapunk kielégítő feleletet. Elvi megállapításokban ugyan nincs hiány, a hegeli terminologia valóságos «modern» ízt ad elemzéseinek, de ha a kifejezések valóságtartalmát vizsgáljuk, a kétségtelenül szép jelszók mögött nagyon gyakran nem találunk rá a megígért alkalmazásra, homok módjára kipereg ujjaink közül az elmélettől hitelesnek fémjelzett anyag. Vegyünk egy jellemző példát. Midőn Kisfaludy Károly jelentőségét óhajtja megvilágítani,² néhány szóban olyan tömören foglalja össze az előbb már ismertetett elvi követeléseket, hogy megvalósulásukat illetően nem merül fel kétségünk, s örömmel várjuk a tények egyedül hiteles szellemi magyarázatát. Miután röviden rámutat Kisfaludynak és olvasóinak viszonyára s néhány utalást ad az író és közönsége izlésbeli közösségére vonatkozóan, sietve elfordul e «külső körülmények»-től s «philosophiai adatokat» keres Kisfaludy Károly műveiben «szellemi történetünk ismeretéhez», hogy ezen az úton szépirodalmunk «öntudatához» kapjon felvilágosítást. A szavak valóban súlyosak és igényesek, mestere nyomán már valami közelebbről meg nem határozott irodalmi tudatot is emleget: de mi az elmélet gyakorlati aranyfedezete? Jóformán semmi. Leíró módon ismerteti Kisfaludy költészetét, majd színműveinek tartalmát adja. Ilyen módon «szellemi történetünk ismerete» nem valósul meg, s az elhallgatott «filozófiai» adatok irodalmi tudatunk fejlődését nem világíthatják meg.

Ez az 1846-ban írt tanulmánya természetesen nem tanúskodhatik olyan gondolati elmélyedésről, amely az ötvenes és hatvanas években vált tulajdonává, elmélet és gyakorlat elszakadását, illetőleg össze nem illését azonban a leghatározottabban szemlélteti. A szellemtörténeti módszer követeléseit sehol nem foglalja össze ilyen teljesen, s az elvi tudatosítás nyomán sehol sem jelentkezik jobban a megvalósítás csődje, igazolva a nagy fény mögötti nagy árnyék törvényét.

¹ *A hazai bölcsészet jelene*, 170. l.

² *Pályák és pálmák* c. kötetben. Idézetünk a 111. l.-ról való.

Két legnagyobb és legértékesebb tanulmányában, az *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* és a *Pályák és pálmák* címűben, az ellentétek élessége már csökkent. Egyrészt az elvek fiatalos túlzását mérsékelte a nagyobb tanultság és felelős meggondoltság, másrészt a megvalósításba sikerült átmentenie az elmélet néhány követelését. Elsősorban a fejlődés gondolatát igyekezett szem előtt tartani: mivel nagyobb időt ölelt fel fejtegetése, ábrázolásában is ki tudott bontakozni, először mutatva példát a fejlődés elvének gyakorlati alkalmazására. A szintézisre vonatkozó követelése is, bár nem olyan sikerrel, mint a fejlődés gondolatáé, részben valósággá vált: a részeket nemcsak önmagukban, hanem az egészhez való viszonyukban is igyekezett szemléltetni s a részleteken tülemelkedve, a tárgyalt korszak egészét kívánta bemutatni.

Azonban elveit még ezekben az összefoglaló tanulmányaiban sem valósíthatta meg teljesen. Az irodalomtörténeti ábrázolás korszerű formái őt is kötelezték, s a hegeli élmény nem menthette fel bizonyos konvenciók használatától. Ilyen volt elsősorban a fejlődésbe csak vékony szálakkal beilleszthető, nem egyszer önálló életet élő költő-portré, amely inkább lélekismereti, mint lélektani eszközökkel készült s Goethe önéletrajza óta hagyományossá vált, kritikában és irodalomtörténetben egyaránt. Ezzel együtt járt a költői művek esztétikai jellegű elemzése, amely épen az eszmetörténet hegeli elvének érvényesülését akadályozta meg, amennyiben elvonta a költői művet a magasabb összefüggések vonalából s letelepítette a körülhatárolt tartalmi és formai elemzés önálló, de szűk parcelláira. Hogy ez az esztétikai-poétikai izű analízis — egyike a kor legkötelezőbb konvencióinak — mennyire útjában állt szellemtörténeti szempontjainak alkalmazásában, bizonyítja a *Századnegyednek* drámáról szóló részlete. Itt a fejlődésből eredő, önelvű történeti szempontok helyett a korabeli divatos poétikai-esztétikai kérdés (színi hatás-költői hatás) szemszögéből tekinti át drámáinkat.

A hegeli dialektika természetesen önkényes megállapításokra is kellett, hogy vezesse: a fejlődés történeti gondolata ilyenkor kénytelen volt tudomásul venni a dialektika irányítását. Jellemző példa erre a Vajda Péter szembeállítás a Eötvössel. «Költészet után már, minő a Vajda Péteré volt, olyannak kell következni, mely attól eltérő, ne mondjam, hogy teljesen ellentétes lett legyen.» Mi jöhet a természet «főlszínes, alig megelégsített nézlése» után? A dialektika szerint természetesen «embervilági mű», a *Karthausi* és Eötvös következik¹...

De nem Erdélyi a hibás az elmélet és gyakorlat össze nem illésében: Hegel filozófiáját nem lehet teljesen alkal-

¹ *Egy századnegyed*... 16. l.

mazni a történettudományok terén. Nemcsak a magyar Erdélyi, de a Hegelhez kétségtelenül közelebb álló, a német művelődési hagyományokat közvetlenül átélő német irodalomtörténetírók és kritikusok sem vihették át hiány nélkül mesterük filozófiájának tanulságait szaktudományukba. Az Ermatinger-féle kiadványban Schultz Ferenc teszi ezt a megállapítást, midőn az irodalomtörténeti módszerek németországi fejlődését tekinti át: «Für die Literaturgeschichte kommt ein „reines“ Hegelianertum kaum in Betracht.» S amit az Erdélyitől is ismert és gyakran idézett Rosenkranz Károlyra, a Hegelt követő legjelentékenyebb irodalomtörténészre mond, ráillik Erdélyire is: «Nicht im starren Festhalten gewisser Grundpositionen, sondern im Funktionellen und Terminologischen, im Gebärdeten und Geatmeten, im Indirekten besteht hier, wie bei ähnlichen Vorgängen in der Geistesgeschichte, der Zusammenhang mit Hegel.» Ugyanennek a gondolatnak a kortárs Karl Lachmann már 1829-ben jellemzően — bár természetesen polemikus éllel — kifejezést adott Rosenkranz-cal szemben: a tehetséges szerző ne essék abba a tévedésbe, mintha egy bizonyos iskola formuláinak pedáns használata egyuttal filozófiai megalapozást is jelentene.¹ Ha ezt ma nem valljuk is ilyen szigorúan, bizonyos óvatosságra szükség van: a mellett, hogy Hegel filozófiájának nagy hatását elismerjük a XIX. század irodalomtörténetére, így Erdélyire vonatkozóan is, épen az elmélet és gyakorlat viszonyának vizsgálatánál figyelembe kell vennünk, hogy a hegeli terminologia bizonyos stilushangulattal jár, s e mögött a Hegelt szuggeráló stilushangulat mögött nem egyszer az irodalomtörténet racionalisztikus és romantikus hagyományai húzódnak meg. Annál inkább óvatosan kell bánnunk az elmélet és alkalmazás külön útjainak felemlegetésekor, mert nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a kritikus és az irodalomtörténetíró elsősorban írói egyéniségekkel állt szemben, ezeknek az egyéniségeknek művészi titkait feszegette. Már pedig Hegel erre a kérdésre nem adott választ: az emberiség korszakaival foglalkozott s azt kutatta, hogy a nagy gondolatrendszerekből miként formálódott az egyes koroknak megfelelő sajátos izlésforma. Az egyes ember művészi ideáival nem törődött.² Az egykorú irodalomtörténet módszerének válsága épen itt jelentkezett: amint ábrázolás közben szükségszerűen az egyénhez ért, cserbenhagyta mestere útmutatása, s a szel-

¹ *Philosophie der Literaturwissenschaft*. Herausg. von Emil Ermatinger. Berlin, 1930. Frantz Schultz: *Die philosophisch-weltanschauliche Entwicklung der literarhistorischen Methode*. 18. 1.

² Walter Frost: *Hegels Ästhetik. Die bedeutendste Kunstphilosophie der neueren Zeit in ihrer Beziehung zum modernen Menschen*. München, 1928. 10. 1.

lemi fejlődés elvének következetes alkalmazása elsikkadt; kritikai szemlélődés, eszmetörténet nélküli tartalmi elemzés, hagyományok-megszabta költőportré váltakozott nagy távlatokba bepillantást engedő szellemtörténeti ábrázolásokkal. Ezeket kell figyelembe vennünk Erdélyi elméletének és gyakorlatának, illetőleg a kettő viszonyának vizsgálata közben, különben a hegeli dialektika minden hátrányáért egyedül őt vonnánk felelősségre.

3. Említettük, hogy a hatvanas évek ismét változást hoztak Erdélyi szellemi fejlődésében, s irodalomszemléletének tárgyi eredményei nagyjából fiataalkori felfogásával tartják a rokonságot. Erdélyinek ez a harmadik arca néhány vonással még bővíthető.

Az ötvenes évek mindent elöntő hegeli élményének frissesége a hatvanas években eltűnt, s nála is megfigyelhető az a folyamat, amely német kortársainak mindegyikében végbe ment: el Hegeltől, el a költői vagy filozófiai spekuláció «kődös» alkonyától, visszatérni a valóság talajára a transzcendentális távlatokat felcserélni az egyén lelkéből kiinduló lélektani magyarázatokkal, az idealizmus lendületét és fárasztó általánosításait megpihentetni a műhöz és a műélvezőhöz kapcsolódó kismesteri elemzésben. A metafizika helyét Európa-szerte elfoglalja a psychologismus, az idealizmus tüntével közeledik a hódító pozitivizmus. Nagyjából ezt az utat járta végig a hegeli iskola valamennyi tagja: a filozófiát maguk mögött hagyva, vagy a filológia vagy a psychologismus felé indultak. Rosenkranz Károly, Hettner Hermann, Springer Antal pályaképe csaknem teljesen megegyezik egymással.¹

A metafizikából a lélektan felé haladó irányt, amely a művészetet mint az egyén személyes ügyét fogja fel, Max Wundt biedermeier jelenségnek tartja.² A magyar viszonyokat tekintve ne menjünk el ennyire s Erdélyi fordulásával kapcsolatban csak annyit szögezzünk le, hogy a lélektani iránytalan megfelelt a biedermeier szellemnek, de a nemzeti klasszicizmus elveinek szinte végső megfogalmazásakor, magyar földön nem biedermeier jelenség ez a fordulat, hanem a nemzeti izlés egészségösztönének feltörése, személyi vonatkozásaiban pedig a hegeli dialektika megúnt jármának lerázása. Nem kellett hozzá német példák, hogy Erdélyi ideáljai kissé megfakuljanak; a hazai és a külföldi tudományosságban lecsapódó anti-idealisztikus irányzatok úgyszólván a «levegőben» voltak, s Erdélyi szinte belélegezhette őket.

¹ Rothacker i. m. 128., 146—147. l.

² Max Wundt: *Die Philosophie in der Zeit des Biedermeiers*. Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte, 1935. 142—143. l.

A lélektani szempont különben sem volt idegen számára, hiszen minden sor írásában a magyar nép lelkét szerette volna «kitudni», a népi ízlés felé fordulása is ezt a magasabb célt szolgálta: dalban, közmondásban, nyelvben megismerni a népünk lelkében álmódó szépet, jót, alkotásra váró nemes anyagot, s ezt a rejtőzködő kincset a nemzet javára kiemelni sok évszázados mozdulatlanságából. A hatvanas években a forduló idő érkezett el Erdélyihez, nem pedig «idegen hatások» új vonatatókötelén mozdult ki régi állaspontjából. Maga mögött hagyva Hegelt, tapasztalta, hogy az idő ismét egyénisége belső erőinek irányvonalában dolgozik, s a népi kutatásokban átélte lélektani szemléletét átvitte más területekre is. Az ötvenes években Czuczort filozofiai irányú nyelvszemléletéért dicséri, a hatvanasokban Brassait már érezhetően kárhoztatja, amiért a nyelvet nem lélektani szempontból vizsgálja: «Nyelvészeten ő (Brassai) szintén rendesen félre fog. A nyelvet egészen *kiveszi a lélektan köréből*, s a physiologiába teszi át, mintha magrúl kelne, mint a tök, vagy tojásból, mint a szajkó.»¹ A nyelvtörténetben már ellene van a szélsőséges bölcsészeti és történeti iránynak. Amit régebben nem tett volna meg, most Heine szavait idézi: «Hüte dich vor jenem König in Thule, Vor der ganzen historischen Schule.» De ha a gúny kissé túlzó csipkelődésétől eltekintünk is, néhány mondattal később komolyan elmarasztalja a filozofiai szemléletet: «A bölcsészet pedig miért keresi a történelemben, a mi magában mint lélektani östény megtalálható? E habozásnak köszönhető ama sok gyermeki játék, mely a nyelvtudomány örve alatt szeszélyig fokozva üzetett s üzetik még ma is.»² Goethe világirodalomfogalmát most épen egyetemes, általánosító, a nemzeti vonásokat kilúgozó jellege miatt bírálja, mert Goethe szerint a tudomány és a művészetek «a konkrét állapotok szóbahozása nélkül csupán műbölcsészeti magas célból tárgyaltatnak.» Igaz, így eljutunk a műveltség Hercules-oszlopaihoz, amelyeken túl nincs tovább. «Mégis ez a fogalom gyöngé oldala, mert egyhangúságra, modorra viheti a szellemet s ellene van a népek egyéniségének, mi az irodalmak fő-fő szépsége.» Ezekben a mondatokban nem is a «nemzeti különösség» gondolata fel-tűnő — a negyvenes években is hallottuk már ezt! — hanem a filozofiai szempont érezhető lekicsinylése, a «csupán műbölcsészeti cél» peioratív hangulatú kifejezése és a «konkrét állapotok» ábrázolására való utalásnak a tapasztalatot idéző vallomása. A messze multba tűnt filozofiai szemléletet a világ-irodalom meghatározásánál is a győztes psychologismus szorítja

¹ Levele Szemere Miklóshoz, 1862. jan. 6.

² *Egyetemes irodalomtörténet*, 33. l.

ki: «A világirodalom az emberiség *lélektanát* rajzolja elénk nagyobb kiemelkedő vonásaiban, a nyelvek által, melyeken szól és a nemzetek szerint, melyek írják.»¹

Tagadhatatlan, hogy Erdélyi, a fenti idézet kifejezésével élve, a mindenkori «konkrét állapotok» iránt több érdeklődést tanusított, mint kortársainak nagy része. A negyvenes és a hatvanas évek valóságstiszteletének elvi alapjait már áttekintettük, s most csak azt idézzük emlékezetünkbe, hogy ennek a hajlamának gyakorlati eredményei is voltak: népköltészeti gyűjteménye, közmondásokat tartalmazó kötete, sőt még az ötvenes éveknek a tapasztalástól előforduló filozofiatörténeti publikációi is gyakorlati bizonyítékai gazdagon árnyalt egyénisége «pozitivistá» hajlamainak. Berzsényi-bírálatában már 1847-ben megszabja a tudományos apparátussal készülő kiadás feltételeit, jóval megelőzve a filologizmus ilyenmű célkitűzéseit: Berzsényi örökösei «adják vagy adassák ki atyjok minden munkáit újra, de hiven, minden változtatás nélkül, az utolsó kiadások vagy kétségbe nem vehető kéziratok segédelmével; a variánsok, egy elfogulatlanul irandó életrajz s a szükséges magyarázatok egészítsék ki azt.»² Midőn 1857-ben megindulnak szerkesztésében a Sárospataki Füzetek, adatközlő tevékenysége túllép a kötelesség-hozta feladaton s különösen a hatvanas évek közepe táján egészen nagyarányúvá fejlődik. Az egyháztörténeti és irodalomtörténeti adatokat emelkedett szellemű filologizmusának elvi alapjaira helyezkedve bocsátja közre, itt is tudatosítva a talán feleslegesnek látszó munka magasabb szempontú összefüggéseit: «Közöljük a jóslatot, mint a „separatum votum” itt nevezve van, nem egyéb, mint eszmetörténeti érdekből, hogy lássék, minő gondolatok is foglalkoztatták egykor a megyei élet embereit.»³ A közelgő pozitívizmus tudományformáját is átélte már a hatvanas években s midőn a Sárospataki Füzetek helyzetét, célját, törekvéseit vázolja, arra az eredményre jut, hogy ezt a tudományos folyóiratot bármi áron, de meg kell védeni, fenn kell tartani, «szaktudományosság nem lévén várható különben.»⁴ Folyton az új felé forduló, örökké mozgásban élő szelleme a romantikától eljutott a pozitivistá «szaktudományosság» korszerűségének felismeréséig, s midőn alkotó erejének teljességében meghalt, a magyar irodalomtörténet épen azt a szellemét vesztette el benne, akinek sokrétű és érzékenyen hangolt egyéniségére a pozitívizmus kezdő éveiben a jövő fejlődést megszabó szerep várt volna.

¹ U. o. 9. l.

² Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847. II. 343. l.

³ Sárospataki Füzetek, 1864. I. k. 161. l.

⁴ U. o. 671. l.

4. A nemzeti klasszicizmus egyik jelentős alkotása a magyar essay kialakítása.¹ Kölcsey után egész nemzedék jött, amely magyarságának és európaiságának, költői tehetségének és tudományos felkészültségének szintéziseként a tanulmányt művelte, sőt nem egyszer ebben a műfajban egyenrangút vagy jobbat alkotott, mint a költészetben. Gyulai, Kemény, Arany, Szalay, Csengery, Greguss, Salamon mellett Erdélyi az elsők között is az élen van, s nem esünk túlzásba, ha sokoldalú munkásságának ezt a területét emeljük ki népköltészetre vonatkozó gyűjtői tevékenysége mellett lehangsúlyozottabban. Idézett dolgozatai — épen a legfontosabbak — valamennyien tanulmányok, s kritikái is kevés kivétellel tanulmányokká tágulnak és emelkednek.

Nagy vonásaiban rá is vonatkoznak a nemzeti klasszicizmus essayismusának jellemző tulajdonságai. Már az egyéniségben gyökerező magatartás is közös: költő és tudós egyszerre, mint nagynevű társai; neki is célja a tanulmányt a nemzeti önismeret műfajává fejleszteni, nemes értelemben vett kritikai szellem hatja át; az irodalmat a nemzeti erők legfontosabbikának véli s a tanulmányt ennek a méltóságnak hordozójává avatja. Tudósságát a nemzeti gondolat mélységes átélése határozza meg, a nélkül, hogy a tanulmányt csupán eszköznek tekintené egy, a tudományon kívül eső szolgálat érdekében. Az egyensúly és mérték eme klasszikus vonásait a faji erők és az európai műveltség-hagyomány összefoglalása egészíti ki, formai oldalon pedig bizonyos emelkedett stílus, amely megfelel a költő-tudós életformának s az essay tudomány és művészet között lebegő határhelyzetének.

Eme közös általánosságok megállapítása után rá kell mutatnunk azokra a színező vonásokra, amelyek Erdélyit szinte valamennyi társával szemben elkülönítően jellemezték s számára a tanulmány körén belül külön helyet biztosítottak.

Ezek között az első s talán legfeltűnőbb a tanulmányait átható filozófiai elem, amely — az egy Gregusst kivéve — valamennyiükkel szembeállítja. Túlontúl ismeretes a magyarság spekuláció-ellenes, filozofia-ellenes magatartása, amely a túlzott elméleti műveltséget konkrét világszemléletének ellenőrzése alapján visszautasítja. Ha a maga merevségében nem áll is meg ez a tétel — épen Erdélyi tiltakozott ellene a magyar filozofia történetének bemutatása útján — annyi mindenestre tény, hogy a filozófiai műveltséget szívesebben helyettesítette költői, politikai és jogi természetű művelődéssel, egyszóval

¹ A nemzeti klasszicizmus essay-irodalmát Thienemann Tivadar jellemezte röviden, de termékeny szempontokkal *A magyar történetírás új útjai* ban, továbbá Keresztúry Dezső *A nemzeti klasszicizmus essay-irodalma c. dolgozatában*.

érzelmi eredetű műveltséggel, megjegyezve, hogy a Habsburg-házzal szemben folytatott közjogi harcaiban híressé vált jogi műveltségének szintén érzelmi háttere volt. Értelmi ereje minden időben feltűnő lévén (innen racionalizmusának és kétségtelen realizmusának mértéken felüli hangoztatása a kutatók részéről), bizonyos «praktikus» filozofia állandóan jellemezte, s ez irodalmában is csaknem folytonosan megnyilatkozott, ha másként nem, mint szintén közmondásszerűvé vált «életbölcsesség». A nemzeti klasszicizmus írói sem voltak kivételek e «filozofia mentes» magatartás alól, helyesebben a magyar hagyományokhoz híven, Thienemann megállapítása szerint, Gyulaiék és Keményék a «költészet karjain» fogadták be a filozófiát,¹ s az eme érzelmi fogantatás miatt nem vált rendszerre, irányító és alakító erővé, elméleti művelődéssé. Közülük Erdélyi volt az, aki hajlamainál és körülményeinél fogva «hivatásos» filozofussá fejlődött; nála nem érzelmi úton szívódott fel az abban a korban otthonos filozófiai műveltség, hanem értelmi képességeinek és akaratának munkája által. S filozófiája nem csupán műveltség volt, hanem szaktudomány is, volt módszere, volt rendszere: a nemzeti klasszicizmus költő-tudós, nemzedékében egyedül állt, mindenki mástól különbözően. Bár az egész essayíró nemzedéket jellemző esztéticizmust ő sem kerülhette el, filozófiájának fejlődési-elve és szellemtörténeti módszere következtében mindenesetre a legmesszebbre került tőle s a nemzeti klasszicizmus essayizmusán belül Gyulai szélsőséges esztéticizmusával szemben ő áll a sor másik szélén, mint kiegészítő és ellensúlyozó erő.

A társaitól elválasztó másik különbség abban van, hogy a költő-tudós érzelmi eredetű essayismusa benne alakul át legkönnyebben és leggyorsabban szakérdeklődéssé s ennek nyomán nem egyszer *szaktudománnyá*. A jelek szerint ez egyéniségében adott lehetőség volt. Még messze a szaktudományos specializálódás korától és szellemétől, népi érdeklődése a negyvenes években a népköltészet és a népi gyűjtés máig is nagyhatású szakértőjévé teszi. Midőn elfoglalja a sárospataki filozófiai tan széket, Hegel nyomán nemcsak a filozófiára «specializálja» magát, hanem fáradhatatlan kutató munkával, jelentékeny filológiai apparátussal feldolgozza a magyar filozofia történetét, mindmáig legrészletesebb feldolgozását adva ennek a kérdésnek. S midőn Patakon általános irodalomtörténetet ad elő, a munka sodrában ismét szakemberévé válik egy más területnek s 1868-ban kiadja több kötetre tervezett *Egyetemes irodalomtörténetének* első részét, európai színvonalú tudományos feldolgozását az ókori népek irodalmának. Rámutattunk már azokra a nyomokra,

¹ Thienemann i. m. 62. l.

amelyek arra vallanak, hogy a hatvanas években elvileg és módszerileg is tudatosítani kezdi a közelgő szaktudományos érdeklődésnek és filologizmusnak a hódítását. Ez annál feltűnőbb, mert a nemzeti klasszicizmus essayismusát képviselő Gyulai nemcsak a hatvanas években, de a szaktudományos specializálódással járó pozitivizmus századvégi kifejlődése idején sem szakadt el a klasszikus essay-ideáltól, a költészetnek és tudósságnak nemesveretű egységétől, amelyet Erdélyi nem egyszer meg akart bontani, szinte előre sejtve a fejlődés későbbi irányát. Érdekesen világít rá erre a kétféle lehetőségre a két folyóirat-típus: a Csengery—Gyulai-féle Budapesti Szemle és az Erdélyi-szerkesztette Sárospataki Füzetek; míg a Budapesti Szemle a nemzeti klasszicizmus essayismusának volt nagyhatású közvetítője a művelt magyar közönség felé, a szintén 1857-ben megindult Sárospataki Füzetek szaklap volt, egyházi és egyháztörténeti szakkérdések iránt érdeklődő, zártkörű szakközönség számára, megvalósítva a pozitivizmusnak jóval későbbi folyóirat-ideálját: messze kerülve a klasszikus essayismustól, szaktanulmányokat közöl és nagy adattári rovatot nyit. Ennek a szakfolyóiratnak célkitűzéseit és gyakorlatát természetesen nem szabad mindenestül a szerkesztő Erdélyi nevéhez fűzni, hiszen nagyrészt egyházi hatásainak elképzeléseit valósította meg, mégis több mint szimbolum a két magatartás szembeállítás a két folyóiraton keresztül, hiszen annyi kétségtelen, hogy a Sárospataki Füzetek szaktudományos érdeklődése és gyakorlata erős hatást gyakorolhatott magára a szerkesztő Erdélyire is.

A nemzeti klasszicizmus essayismusának Gyulaiban és Erdélyiben kifejezésre jutó két formája elvileg is tudatossá vált, s Erdélyi megvilágításában élesen felrajzolódik az esztéticizmus és a «tudományosság» ellentéte. Fény derül a kétféle magatartás gyökerére is: az esztéticizmus és a szépirodalmiság egységében felfedezett essay-ideál a tudomány-eszménnyel, az érzelmi eredetű és típusú Gyulai-féle essay az Erdélyi-képviselte tudományos módszerrel áll szemben. Röviden: a szépirodalommal rokonságot tartó esztétizáló essay, Gyulai essay-je, Erdélyi ábrázolása szerint érzelmi telítettségének megfelelően szónokivá válik, a rétor zengése elhallgattatja a tudóst: «Midőn a tudományban az aesthetikát védi — írja Gyulaihoz — bármennyire irodalmi is, amit mond és amint mondja, még sem tudományos... Értekezése ragaszkodás inkább az elmélethez, mint elmélet; az *érzés*, az *imaginatio* nyelve inkább, mint az *elemző*, irányadó gondolkodásé. Megbocsát ön, ha mindezeket összevetve... nem ok nélkül vádolom önt rhetorikával.»¹

¹ *En, a forma és a próza (Gyulai Pálnak)*. Pesti Napló, 1858. jan. 31. sz.

Erdélyinek ezek a szavai már válaszképen hangzottak el Gyulainak arra a vádjára, amely mindennél jobban rávilágít Gyulai tudomány-fogalmának szépirodalmi eredetére: «Minő formákról beszélek én? — kérdezi Gyulai. A tudomány, különösen a kritika irodalmi formáiról... Én nem azért kezdtem polemiát, mert ön a költészetben sürgeti a formát, hanem azért, hogy amidőn megrója a kritikai formák elferdülését, a *forma jogairól a tudományban* hallgat.»¹ Most nem az a fontos, hogy a nyilatkozók teljes joggal tulajdonították-e egymás szavainak azt a jelentést, amelyet kiolvasni véltek belőlük, hanem az, hogy épen egymással szemben körvonalták felfogásukat tanulmányról és tudományról, világosan látva az eredet és a szemlélet ellentétességét. Ez a ritka éleslátással és tudatossággal folytatott vita nemcsak a nemzeti klasszicizmus essayismusának két pólusát leplezi le a szereplők vallomásaiban, hanem rámutat Erdélyi és Gyulai lelki alkatának, magatartásának, művelődési és izlésbeli eszményeinek finom különbségeire s a nemzeti klasszicizmus egységén belül a színek és változatok gazdagságára.

V. Művelődési eszmények.

1. Greguss Ágost nagyon találóan mondotta Erdélyiről, hogy élete nem mutatkozik oly símának, oly egyöntetűnek, hogy egyszerre ki lehetne mondani hivatását, vezéreszméjét.² De túl az irodalomszemlélet elvi és tárgyi eredményein, túl módszeren, rendszeren és műfajon: hova torkollik ez a sok részlet, milyen művelődési eszmények húzódnak meg az adatok mögött, munkásságának küldetését — ha tud ilyenről — miben látja? Egyetlen gondolat szolgálatában áll-e, vagy új felismerések más «vezéreszmét» hoznak magukkal?

A negyvenes évek Erdélyinek a műveltségről alkotott fogalmában nem hoznak semmi újat, ami a szinte kötelező magyar hagyománytól eltért volna. Eszménye — sok bizonyítékot felhoztunk erre — az érzelmi eredetű költői ihletből származó művelődési-eszmény, amely Szerb Antal szerint praeromantikus eredetű s hatásában nemcsak az egész századra terjed ki, hanem ma is érezhető:

«Magyar kultúra alatt ma is a magyar történelemből és a magyar népiségből táplálkozó autonom kultúrát értünk, melynek legfőbb vonása erős nacionalizmusán kívül a nyelvi inspiráció centrális szerepe: kultúránk mindmáig költői értékeken felépülő kultúra...; ha a magyar kultúra kincseiről beszélünk, nagy költőink jutnak eszünkbe, akik a praeromantikus háromság: múlt, népiség és inspiráció értékeit valósították meg.»³

¹ Válasz (Erdélyi Jánosnak), Pesti Napló, 1857. júl. 20. sz.

² Erdélyi Jánosról. Tanulmányai, 1872. I. k. 120. l.

³ Magyar praeromantika, 1929. 69. l.

Filozofiai műveltsége egyelőre csak színezte ezt a szép-irodalmi fogantatású magyar műveltség-ideált, de eszébe sem jutott kételkedni benne, vagy újat állítani helyébe. Sőt tudatosan rábízta magát a hagyomány sodrára, s az érzelem irányító kezére: «Fejet hajtok én az igazságnak, ha szigorú is, de ne feledjük, hogy az ész igazságai mellett van egy más is, a *szívé.*» Aki a szívet emlegeti, annak az édes otthon melege a fontos, nem a kerítésen túl kezdődő nagyvilág csillogása, hiába tud magasabb célú eszményekről, ezeket a hagyományos hazai műveltség elfogult, de védelmező szeretetében elveti: «Csak a nemzeteknek bizonyos magas pontú állása hatalmaz fel szólni cosmopolitismusról, de a mely hazának még, úgy szólván, házi dolgai sincsenek elrendezve, ne ábrándozzék Colchis asszony gyapjáról, ne világszellemről, mely Istennek való.»¹

Ez ellen a magyar műveltség-ideál ellen 1849 után Erdélyi érvelt leghatározottabban, sőt a tagadáson túlemelkedve, igyekezett új fogalmazást adni művelődési törekvéseinknek. Ez a fordulat azért nevezetes, mert a nemzeti klasszicizmuson belül támadt ellenzéke annak az eszménynek, amelyet klasszicizmusunk is ápolott s a hagyományos magyar művelődési eszményeknek ez a megfellebbezése nem idegen származású szaktudós, hanem színmagyar eredetű költő-kritikus részéről történt.

A szélsőséges érzelmi mozzanatok elleni küzdelem — mint köztudomású — az egész nemzeti klasszicizmust jellemezte. Ez önmagában még nem újdonság Erdélyinél sem; mintha Kemény szavai zengenének tovább az ő fogalmazásában: «El kell folyni néhány évnek, hogy mind többen-többen lássuk be a rakoncátlan képzelődés torzulásait. Mostani meggyőződéseink szerint már a képzelődés még nem egyszerűsmind alkotó is. Sőt az alkotás mesterségét épen a szabadjára bocsátott képzelődés rúgja szét.»² Íme az élményi alap, a vágyaiban és álmaiban megcsalt költők kiábrándulása! Míg Arany és Kemény a fájdalom felfakadt forrását próbálta csak eltömní, Erdélyi a csalódás minden következményét levonva, az érzelmi erőkre és képzelődésre alapított művelődési-eszmény helyébe az értelmi erőkre felépített filozofiai és tudományos művelődési-ideál szolgálatába szegődött. Ennek az új magatartásnak irodalomszemléletében és módszerében lecsapódó megnyilvánulásait már áttekintettük s most csak utalunk rájuk: a népi-ségtől való teljes elfordulás, a népi epigonizmus elleni küzdelem, a gondolati és eszmei gazdagság felbecsülése, a fejlődésgondolat alkalmazásának követelése, a hagyományos törté-

¹ Regélő Pesti Divatlap. 1843. 49. sz. *Utirajzok.*

² Arany János (1856.) *Pályák és pálmák*, 377. l.

nelmi szemlélet helyett a szellemtörténeti módszer követelése, a túlzó esztéticizmus elleni erőteljes elvi állásfoglalása mind erre a fordulatra vezethető vissza, amely az érzelemtől az értelem, a költészettől a filozofia és tudomány felé sodorta.

A magyar hagyományokban gyökerező költői-érzelmi világképpel való szakítás természetesen nemcsak a Világos után megsebzett lélekkel bolyongó magyar visszavágása, hanem filozófiai tanulmányainak s különösképen Hegel bölcséletének útmutatása is. Ami az elsőt illeti, magyarázni sem kell; amit e fordulásban sajátosan Hegel számlájára kell írni, az Hegelnek a művészet és filozofia értékéről és egymáshoz való viszonyáról szóló felfogásában található meg: Hegel szerint a művészet az eszme alacsonyabb fokán áll, mint a tudomány, s csak addig van hivatása, amíg a filozofia kialakulásával «az eszme önmagába tér». Ez értékrendszer szerint a filozofia a legmagasabbrendű szellemi tevékenység.

A történeti és szellemi élmények hatása természetesen csak megfelelően rezonáló egyéniségben válhatott döntő fordulattá. Erdélyi egyénisége kortársai közül legalkalmasabb volt ezeknek a hatásoknak nemcsak befogadására, hanem egész addigi értékrendszerét átalakító továbbadására: határozottan intellektuális típus volt, racionális elme, nála a szellem erejének és méltóságának tudata «nem eltanult vagy lassanként, sok törődés között megszerzett ismeret», hanem egész lényét átható, minden gondolatát és tevékenységét vezető öserő, amely mindig ellenálhatatlanul megnyilatkozik, amikor a művelődés nagy kérdéseiről van szó.»¹

A *hazai bölcsészeti jelene* című, 1857-ben kiadott nagyszabású tanulmányában tesz elsősorban hitet a filozófiai művelődés mellett. Ez a tanulmány tulajdonképpen az egyezményes filozofia (Szontagh Gusztáv) praktikus érveinek (életrevalóság, népszerű előadás, nemzetiségi elem) kiméretlen megcáfolása a filozófiai egyetemesség és az európai nézőpontú gondolkodás nevében s egyúttal lelkes hirdetése a filozófiai idealizmus művelődési szerepének. Ebben a tekintetben így látja célját és a helyzetet:

Egész írói pályáján az vezette, hogy legalább egy vonalnyival, de mélyebbé tegye a hazai gondolkodást. Az idők parancsa szerint most következett el a bölcselkedés valódi kurszaka. A régi intézmények romokban hevernek, újakat nem a képzelődés, hanem bölcselkedés és a tudomány teremthetnek. Minden oldalú műveltséget óhajt; elsősorban a filozófiát említi, mert ez független a napi érdekektől, örök és egyetemes eszmények szolgálatában áll. Eleink s még kortársaink is — ha

¹ Bartók György: *Erdélyi János gondolkozása*. Erdélyi Múzeum, 1915. 20. l.

már tudományról van szó — egyedül a történelmet kedvelték s legkevésbé a filozófiát. Pedig ehhez törödni, édesedni kell a lelkeknek s levetkőzni a balítéleteket, mert különben hagyomány népe leszünk, anyagi és szellemi előhaladás lehetősége nélkül, sajátságaink mindegyre szűkülő talapzatára szorítva Filozofiatörténeti kutatásait is az a meggyőződés vezeti, hogy «nem is lehet szebb, mint fölismerni azon nyomokat, melyeket gondolkozó eleink hagyhattak magok után a bölcsészet országában.» Mint találóan mondja, «prókátornép vagyunk, jogászok, politikusok és alkotmányos-emberek nemzete, tudunk, 'distingválni' tudunk gondolkodni,» de népszerűnek látszó okoskodásunkkal a «fölületesség rózsaleveleire csaljuk az értelmiséget.» Ilyen módon egyoldalú műveltség jött létre, amely a külsőségeknek és a felszínnek nagy fontosságot tulajdonított. Az ilyen népet, amely 800 éve folyton «distingvál», rá kell már szorítani a filozófiára. Ennek a prókátor-műveltségnek lényegbevágó és káros következményei vannak: ilyen a formai nyelvműveltség, a patosz, a túlzó retorika¹ egyfelől, ebből a külső gazdagságból származó gondolati és fogalmi szegénység másfelől.

Mikép annak idején a romantika a népi gondolkodás és a régiség példáival bizonyítgatott a magyar nyelvnek költői célokra való alkalmassága mellett, most az új művelődési-eszmény hirdetésekor Erdélyi úgy vél, hogy ismét a népre és a régiségre kell mutatnia — kiírthatatlan romantikus gesztus! — midőn igazolni akarja nyelvünk rátermettségét a filozófiai kifejezésre. A költői képzelet nyelvi megnyilvánulásai helyett a spekulatív gondolkodási módra valló nyelvi fordulatokat jegyzi fel nagy örömmel, hogy amint nem hiányzott a népi hagyomány és eredet költészetünk felújulásából, ne hiányozzék az a filozófiai műveltség célkitűzésénél sem.

Az új művelődési ideál a partikuláris és nemzeti érdekektől az általános és egyetemes felé halad, a magyar glóbuszból kiindulva Európa felé visz az útja, hirdetve az esetlegességeken, gyakorlati hasznon, szűken értelmezett nemzeti megkötöttségeken felülemelkedő tágabb lélekzetű humanizmust. Amint mondja, soha (?) sem értette meg, miért mondja Kölcsey: «Zrinyi csak egy Magyarorszáért halhatott meg». Ezt talán örömmel hallja a hazafi, de nem az Európában élő művelt magyar. Zrinyi *kötelességérzetből* halt meg: e nélkül magyar hős nem hal meg szabadon; ez a magasabbrendű fogalom. Örül, sőt el van ragadtatva költészetünk nemzeti lángolásától, ő maga is tett valamit ennek a nemzeti költészetnek az érdekében, de most nem tudja eléggé megköszönni Vörösmartynak, hogy e néhány szót leírta: «minden ember

¹ Ezt a gondolatát nem a fent említett *A hazai bölcsészet jelenéből*, hanem *A bölcsészet Magyarországon* c. művéből vettük (78. l.).

legyen *ember és magyar*». A bölcsészet nevében pedig Eötvösnek érzi magát lekötelve, hogy a *Karthusiban* egy *gondolatot* kér, amely megtartja a világot.¹ Így lépi át mindenütt filozófiai idealizmusának egész világszemléletét átalakító lendületével az érzelmi fogantatású magyar művelődési-eszmény immár kicsinynek és szűknek érzett határait. Európára és a filozófiára nyílt csodálkozó tekintete már szinte látta az újarcú magyar művelődést; a felhők felé kémlelt s így nem vehette észre a magyar valóság útmutatását.

2. Hangsúlyváltás következik a hatvanas években: láttuk már, hogy a Sárospataki Füzetek szerkesztői munkásságának idején essayismusa a szaktudományos álláspont felé közeledik, a feltörő filologizmus pedig az ablak alatt leselkedő pozitívizmusról árulkodik. Ennek megfelelően mint művelődési eszményért, a tudományért lelkesedik, s ez a tudomány-fogalom természetesen nem filozófiát vagy filozófiai ízű tanultságot jelent, hanem szakműveltséget. Az arisztokratikus és idealisztikus filozófiai művelődés-eszmény helyet ad egy demokratikus és realisztikus irányú műveltségnek, amelyet a pozitív értelemben felfogott tudomány képvisel és tart fenn. Ez az új eszmény minőségileg mégsem jelent eltérést a filozófiától, mert ez is az emberi értelemre épít s az érzelmi mozzanatokot épügy kikapcsolja tevékenységéből, mint amaz, megalapozásánál és végső eredményeinél pedig egyformán szüksége van a filozófiának mint a «tudományok tudományának» támogatására.

A Sárospataki Füzetek hasábjain mint szerkesztőnek többször kellett céljait olvasói előtt feltárnia. Előszóban, szerkesztői nyilatkozatokban és megjegyzésekben nem egyszer szól a tudományról, mint a művelődés korszerű eszközéről. Legérdekesebb és mindenesetre legérettebb áttekintése ezen a téren az 1864-i *Szerkesztői nyilatkozat*. Megállapítja, hogy a szabadságharc elfojtása után az előbbtől lényegesen különböző korszak kezdődött a magyarság életében. Ez a különbség szerinte semmi egyéb, mint annak elismerése, hogy amely intézmény «kivül esik a tudomány mozgalmain, alászáll vagy elenyész, mint életre méltatlan mozzanat.»² Már nincs politikai üldözés: magunktól függ sorsunk javítása; a tudománynak nem kell külső nyomásra beállott reakciónak lennie, hanem magából kiindulnia «s erejét a folytonos hatásban (actio) mutatni meg.»³

A tudomány autonom voltának ilyen határozott megállapítása ismét egy lépés a szellem függetlenségének megvalósítása terén. Míg az 50-es évek filozófiai műveltség-eszménye az előző költői-érzelmi korszak reakciója volt, ez a tudomány-

¹ Ezek az újabb idézetek is *A hazai bölcsészet jelenéből* valók (66. l.)

² Sárospataki Füzetek. *Szerkesztői nyilatkozat*. 1864. I. 96. l.

³ U. o. *Előszó*, 1—3. l.

eszmény már öncélú és független az akció-reakció hullámmás mechanizmusától.

A tudománynak mint művelődési eszménynek társadalmi vonatkozásait is érinti — ellentétben a filozófiai művelődés társadalmilag gyökértelen szemléletével. De nagyon jellemzően ennek a tudomány-eszménynek a szolgálatát elsősorban osztályművelődéssé szűkíti — aminthogy a szaktudományosság követelése magában rejti azt a hallgatólagos feltevést, hogy a tanári rend lehet ennek a tudományosságnak őrzője és hordozója. «A mi gondolatunk szerint a tudományok ügye nagy részben a tanárok munkásságával együtt jár. Emelkedik és száll alá részvétők szerint. Mert a rendezett életben minden osztálynak megvan a maga tennivalója; a tanárok mulasztásait államférfi, katona vagy pap sohasem pótolhatja.»¹

Ez már az új idők szemlélete, a «rendezett élet» már a modern társadalmat jelenti, ahol minden egyes osztálynak megvan a maga hivatásából és kenyérkeresetéből származó feladata és kötelessége, hogy ezt a részletmunkát elvégezze az egész társadalom javára. Az irodalom és tudomány eddigi nemes dilettantizmusával számol le ezekben a sorokban; a tudomány terjesztése, igaz, nemzeti feladat marad, de ezzel egy osztály, a tanári rend foglalkozik hivatásszerűen. Az élmény szűk térre szorul, közvetítés tárgya lesz, frissességéből, lendületéből veszítve, ismeretű szürkül további útja közben. A romantika és a filozófiai idealizmus arisztokratikus eszménye a polgári gondolatnak adott helyet; a költő-vezér eszmétől a tanári műveltségig megtett út bámulatos bizonyítéka Erdélyi érzékenységeinek és felvevőképességének.

3. Egy nemzet előtt egy új műveltség méltóságát megcsillogtatni, a költői-érzelmi világkép helyett a filozofia és tudomány műveltség-terjesztő hitelét igazolni: valóban méltó feladat a szellem emberéhez. De túl az önmagában is értékes, elvi jelentőségű állásfoglaláson, felvetődik a *magyar alkalmazás* kérdése: a hagyományos magyar érzelmi-költői műveltséget, amely népi és történeti forrásokból nőtt nagyra s érte az Európára néző, gazdag tehetségű írók életműve kezekedett, helyettesíthette-e az új műveltség? Mielőtt felelnénk rá (a felelet már most sem lehet kétséges!), azt a feltűnő körülményt jegyezzük fel, hogy Erdélyi egy pillanatra, egy mellékmondatban sem vetette fel a kérdés társadalmi vonatkozásait, nem vizsgálta meg az új eszmény alkalmazhatóságának feltételeit. A dolgok fölött lebegett s nem vette számba társadalmunk hajlamait, műveltségi állapotát, intézményeinket; a szellem realistája volt, de a szellem emberének múlt századi romantikus rajongásával a művelődést időtlen ajándéknak tekintette, ami

¹ U. o. 2. l.

után csak törekedni kell az egyénnek, s az ajándék pünkösdi lángnyelvei a hívőket az új eszmény apostolaivá varázsolják. Nem vette figyelembe, hogy társadalmunk hosszas nevelés után lenne csak alkalmas az általa hirdetett eszmék átélésére, hogy mindenfajta filozófiai és tudományos műveltségnek a történeti hagyományokban kell gyökereznie, hogy minden teljesértékű tudományosságnak már széleskörű műveltségen kell felépülnie. Hiszen még a nemzeti klasszicizmus magasrendű költészetének sem volt az őt megérdemlő közönsége, csak egész kevesekben vált tudatossá művészetének és humanizmusának értékesége: hogyan lett volna tehát közönsége az idegenből hozott filozófiai idealizmusnak és szaktudományosságnak, illetőleg a belőlük sarjadó műveltségnek? Midőn Erdélyi nemes idealizmusa a filozófiai művelődés légvárát építgette, ugyanakkor Mocsáry Lajos a társadalom-vizsgáló kérlelhetetlen igazát írja le: «A közép nemesség korántsem oly művelt, mint vagyoni s polgári állása által arra képesítve van. Azonfelül hiányzik azon *humanus hangulat*, azon amalgamizáló erő, mely az általánosan elterjedt műveltségnek kifolyása.»¹

Erdélyi nagyszerű illúziót kergetett; végeredményében — paradox módon — nem racionalista ő, aki a tűnő érzelmek helyére filozófiát akar magyar földre ültetni, hanem örök magyar álmodója egy teljesülhetetlen álomnak. Irrealista, mint annyi igaz magyar író, azzá teszi a *hite*: hogy valóság az, amiről csak — álmodik. Prohászka Lajos dialektusában szólva: ha a magyar költészet elbujdosás a politika realitása elől, Erdélyi hősi kísérlete is hasonló bujdosás. A magyar, ha a szellem bármely tartományjában új ösvényekre tér: inventor absconditus.² Erdélyi sem lehetett kivétel.

HARASZTHY GYULA

¹ Mocsáry Lajos: *A magyar társasélet*. 2. kiad. 1856. 16. l.

² Prohászka Lajos: *A vándor és a bujdosó*, 1936. 100. l.

VIDÁM SZÉPPRÓZÁNK STÍLUSÁNAK KIALAKULÁSA

A XIX. századi irodalmi megújhodásnak, ha nem is legtehetségesebb, de legjellemzőbb képviselője a széphalmi mester, KAZINCZY FERENC. A döntő élményt Goethe ragyogó pályájától kapta: a világfi-költő, a miniszter, a fejedelem barátja, a nyugodtan és boldogan élő ember, a finom ízlésű, minden formát könnyedén kezelő író, a nagytehetségű, bátor újító, az ernyedetlen szorgalmú alkotó: ezek a vonások ragadták meg a fiatal Kazinczyt. Magyar talajon a német klasszicizmus gondolatai más visszhangot kaptak, mint hazájukban, ezért nemsokára elvesznek a Goethe-féle vonások közül azok, amelyek könnyebben megvalósíthatók, vagy amelyeknek megvalósítása csak tőle függ, és megerősödnek a többiek, amelyeknek egyszeri hangoztatása a nehezen mozduló, álmos magyar tömeg számára mit sem ér. Így lesz Kazinczy irodalmi programjának középpontja a finomság. Kazinczy a fejedelmi udvarokban megfinomodott nyugati barokk-klasszikus irodalmi ízlést tanulta el és valósággal borzadozott attól, ami alutról, vidéki házaiban élő köznemességünk parlagi tréfáiból, nyers gesztusaiból és csiszolatlan nyelvéből került irodalmunkba.

Régibb irodalmunk tartalmaért sem lelkesedik, de támadásainak legfőbb célpontja mégsem ez, hanem a nyelv, a stílus, amelynek hiányait, botladozásait, színtelenségét, göröngyösségét állandóan érzi. Régibb irodalmunk nyelvének egyik legjellemzőbb tulajdonsága a lomposság és kényelmesség. Kazinczy elvként hirdeti azt, ami addigi irodalmunkban csak az elsőrangú tehetségekben öntudatlanul és szórványosan nyilvánult meg: az írói önfegyelmezést és ennek következményeit, az összeszedettséget alkotás közben, az árnyalt stílust, egy szóval a művészi elvek megvalósítását. Közismert dolog, hogy Kazinczy fáradozásai árán válik el az irodalmi nyelv a beszélt nyelvtől — ez azt jelenti, hogy az irodalom nyelve már nem lesz természetes, hanem mesterkélt. Az irodalom már nemcsak az író mondanivalójának papírra vetése, hanem az elmondandó anyag elrendezése és művészi formába öntése.

Mivel a Kazinczy által hirdetett elvek a nyugati irodalmakban valósulnak meg tisztán, a mienkből pedig hiányzanak, természetes, hogy az elvek követői lenézik irodalmunkat

és csak azt becsülik valamire, ami a nyugati mintaképhez hasonlít. A műfordítás többet ér, mint a «régí stílusú» eredeti. Jellemző, hogy azok a valóban nagytehetségű, a nyugati izléstől távolabb álló írók, akiket a széphalmi vezér bocsátott be a Helikonra, nem kellettek a türelmetlenebb tanítványoknak. Kölcsey megtámadta Berzsenyit és Csokonait, de elsőrangú írónak tartotta Szemerét.

Amikor Kazinczy lehúnyta szemét, az általa hirdetett irodalmi elvek és a munkássága nyomán keletkező nyelvújítás körülbelül már győzedelmeskedett — írói körökben. Az ifjabb nemzedék az újítók mellé állott, s ez döntött. A közönség azonban, a mozdíthatatlan magyar tömeg, tudomást sem vett az újításokról. Élte tovább megszokott életét. Ami politika volt az irodalomban, a nemzeti nyelv hivatalossá tétele, az érdekelte, azért tudott lelkesedni is, a többi azonban érintetlenül hagyta. Kazinczy különféle vállalkozásai sorra buknak, az írók műveit vagy mecénások adják ki, vagy saját maguk és barátaik vásárolják. Az újítók lelkesedésére jellemző, hogy a közönség minden részvétlensége ellenére is töretlen marad lendületük.

Nyilvánvaló azonban, hogy nem lehet légüres térben élni, nem lehet közönség nélkül irodalmat teremteni. Az első író, aki már nem mecénást keres, hanem nyugati pályatársai példáján okulva, a közönségtől várja a jóvedelmet, kénytelen engedni az elvekből és megkeresni az utat, amely a közönség szívéhez és erszényéhez vezet. Ezt a lépést a magyar irodalomban Kisfaludy Károly tette meg. Legfőbb érdeme, hogy a már megszervezett magasabbrendű irodalommal szemben ezt az alacsonyabbrendű, nem elméleti célkitűzésekhez, hanem a közönség kívánságaihoz igazodó irodalmat is megszervezte, maga köré gyűjtötte.

Csoportjának egyik legérdekesebb tagja Fáy András. Műveiben egy kis elemzés árán meg lehet találni az új stílus mellett azokat a kis csírákat is, amelyek a későbbi fejlődés alapjául szolgálnak. 1818-ban írta az első magyar humoros elbeszélést¹: a *Különös végrendeletet*, melynek első két mondata ez:

«Csörgei tanácsos egy nagyot prüszszentett — s megholt. — Prosit! — kiált szívességgel az ágya fejénél ülő testvére, az öreg Csörgei ezredes,

¹ Richter József *Briefe eines Eipeldauers* c. művének hatása alatt készült két magyar humoros novella-gyűjtemény is: Verseghy Kolompósi Szarvas Gergelye (1804—05) és Gaál György *Tudós palóca*. C.ászár Elemér róluk adott véleménye megokolja, hogy miért nem foglalkozom velük részletesebben: «Valóban kár, hogy az a faj, mely mintha a XVI. századi népkönyveink modern hajtása volna, de azok durvasága és alszerűsége nélkül, nem talált a múlt század első negyedében folytatókra s nem tudott gyökeret verni... Követők híján ez a két gyűjtemény elszigetelt jelenség maradt irodalmunkban, hatás és következmény nélkül.» (*A magyar regény története*, 78. l.)

ki viszonzköszönetet nem kapván, aggodalmasan tekint öccsére s ennek merevedett szemein a halál zászlóját látván kiütve, ijedten ejti Bethlen Gábor korabeli izmos pipáját a lábainál hortyogó mopszilirra.»

Ha Fáynak ezt a két mondatát valamelyik Gvadányi-részlettel hasonlítja össze az ember, szembeszökő a különbség a két stílus között. Gvadányi tempós, kényelmes előadásával szemben, Fáy már nem is tömör, hanem zsúfolt mondatokban ír. A jelzőket halmozza, a mellékmondatokat melléknévi igeneves szerkezetekbe sűríti össze. Gvadányi mondatai sok kis részre esnek szét, Fáy a szétkívánczó részeket is egy mondatba kényszeríti. Gvadányi fesztelenül akart írni, mintája az élő beszéd, Fáy mondatain a szerző uralkodik. Nemcsak nem titkolja, de élvezi uralmát, dicsekszik vele, kimutatja, ahol csak teheti. A frissiben kialakult művészi és szerzői öntudat mámore ez. Büszke arra, hogy nem ír természetesen, hogy zsúfolt mondatokat szerkeszt. A nyugati minták, a finomabb ízlés a komikus felfogásában is éreztetik hatásukat. A komikus alakot nem páholják már el, nem magyarázzák már meg nekik, hogy milyen ostobán viselkednek, nem szidják; ha valamilyen félszeg figura kap is fizikai büntetést, saját maga az oka: pórul jár, de nem készítik elő mások a büntetést. Ugratások, félrevezetések ezután is szerepelnek (főleg ifjú szerelmesek és fenegyerek részéről), de igen ritkán végződnek gorombasággal.

A *Bélteki ház* főhősnének apja, Mátyás, ugyanabba a típusba tartozik, mint Zajtay, Gvadányi nótáriusa. Ugyanaz a másokkal szívesen fölényeskedő, legénykedő, a saját látókörén kívül eső dolgokat lenéző, merev ember. Gvadányinál ez a típus, ha itt-ott észrevevesszük is fonákságait, mégis rokonszenves, ez az író szócsöve, a tendencia viselője. Mi sem mutatja jobban az ízlés fordulását, mint az, hogy Fáy Mátyása már faragatlan, esetlen és nehézkes emberként szerepel. Azok a jellemvonások, amelyek Gvadányinak még tetszettek, Fáy regényében már hibának számítanak. Amikor «höstetteit» sorolja fel Matyi, (az aludni akaró öreg csehet egész éjjel magyar nótára tanítja, a kecskék szakállát összeköti, a vadásztílalmi táblát zászló gyanánt viteti maga előtt a hajtókkal, a rossz ételt megeteti a szakáccsal stb.) gúnyosan hozzáteszi: «Mindezeket Matyi magyar katonás tűznek, hunniai jóvérnek nevezgeté». Gvadányi is annak tartotta még, de Fáy már nem is vitatkozik ezzel a felfogással. Szinte kárörömmel festegeti Matyi magaviseletét, amikor finom akar lenni — háztűznézőben:

«Azonnal eszébe ötlék (Matyinak), hogy még sem köszönt, sem nevezte magát. Lángoló zavarral ugrott a menyasszony keze csókolására, s innen czélzott kedves tárgya felé, de ím még ekkor hágott főpontra zavarodása, amint meghajtása közben beakadt sarkantyuja öt arra eszmélteté, hogy

ostora még most is kezében van s csak a nyél hajlongása menté meg őt az elbukástól... Nem csodálhatni tehát, ha mogorónyi veríték cseppek gyűltek Matyi vőlegényi homlokára. Az asszony udvariasan beerölteté Matyit a szobába; de Matyi helyre akarván ütni bottátsait, hogy bebizonyítsa jártasságát az izlés fogásaiban, világért sem mozdult volna előre s kínált visszakinált 'tessék', 'méltóztassék' után csakugyan ő leve a győztes és szerencsés: legelőször tehetni be a háznép után az ipai ház ajtaját.»

A komikum Fáy műveiben legtöbbször a helyzetekből vagy a jellemből fakad. Felhasznál azonban — noha ritkán — adomákat is. A *Különös végrendelet* lényegében adomaszerű, de kidolgozásában elsikkad az a jelleg, a *Bélieky házba* is beleszó néhány adomát, különösen Porubay személyével kapcsolatban, a *Szutyogfalviak* című regényébe pedig bedolgozza Verseghy *Rikóti*jának alapötletét.¹

Mind ennél fontosabb azonban Fáy törekvése a stiláris komikumra, a jóízű szellemes előadásra. Csokonai szellemes előadása korában feltűnő jelenség, Gvadányinál csak egy-két helyet lehet felfedezni, ahol nemcsak az esemény komikus, hanem az előadás is, Fazekas még ritkábban szellemeskedik, Verseghy szinte sohasem. Ha itt ott sikerül is a jóindulatú kutatónak a szellem szikráit felfedeznie, a régibb íróknál ez ritkaság; a szerző legtöbbször passzív marad, megelégszik a komikus események lehetőleg hosszadalmas leírásával. Fáy nál szinte állandó a törekvés a humoros előadásra. Az előbbi idézetben is több olyan helyet találhatunk, ahol a helyzet és Matyi jellemének komikumát az előadás növeli. («...innen célzott kedves tárgya felé»... «világért sem mozdult volna előre» stb. és a végén a csattanó, a nagy erőlködés kis eredménye: beteheti az ajtót.) A *Különös végrendelet* előadása is friss, gyorsan pergő és változatos körülbelül a végrendelet felolvasásáig: onnan már vontatottabb; a szerző lendülete kifogyott.

Szinnyei Ferenc² ezt írja Fáy humoros előadásáról: «A különféle értékű elemeket az író egészséges magyar humora olvasztja egygő, mely a komikus jelenetek kiszínezésében, a talpraesett tréfás hasonlatokban, s a humort jellemző tréfásan komoly beszédmódban nyilvánkozik (halálán három egymásután szerencsétlenül választott feleségek összevetett vállakkal munkálkodtak, a versek, nagy részént Apolló híre és kegye nélkül készültek' stb.)»

KISFALUDY KÁROLY különösen ezen a téren, a stiláris komikum és a könnyed előadás terén, jelent haladást Fáy után.

¹ Dobóczy Pál: *Verseghy Rikóti Mátyásának egy kései hatása.* EPhK. 1912. 763—64. l.

² Szinnyei Ferenc: *Novella és regényirodalmunk a szabadságharcig.* 41—42. l.

Bánóczy József részletezi nagy monográfiájában,¹ hogy milyen nehézségeket kellett Kisfaludynak leküzdenie. Meg akart szabadulni a nyelvújítás túlzásaitól, «a reg koránya pirányaitól», közvetlenebb, természetesebb akart lenni. Ennek az lett volna a legegyszerűbb módja, ha a mindennapi társalgási nyelvhez közelít. Ez a nyelv azonban majdnem egészen használhatatlan. A dámák társalgása tele van német szavakkal, a férfiaké latinnal és némettel. Akarva, akaratlanul a legnehezebb megoldást kellett választania: neki magának kellett könnyed és természetes előadást teremtenie, amely egyforma távol áll a nyelvújítók művészkedésétől és csinált nyelvétől, meg a valóságos társalgás pongyolaságától.

A Fáy és Kisfaludy stílusa közötti különbség megítélésére ne a legjobb vidám elbeszélésekből (*Tollagi, Sulyosdi*) válasszunk példát, hanem gyengébből, amilyen a *Barátság és szerelem*. A főszereplő, Kétesy olyanforma alak, mint Béltékny Mátvás: nehézkes, az emberektől elszokott, asszonyokkal, leányokkal szemben gyámoltalan. Egy vendéglőben alszik barátjával, Rényivel. Két hölgy érkezik, át kell adniuk az ágyakat. Kétesy dörmög: «Az ördög hozza őket ilyen későn.» Kiderül, hogy a két hölgy Rényi anyja és felesége.

«Ez (Kétesy) a kiejtett ördögért megszorulva, alig lel szót; sőt nagy zajgást okoz; mert a sok hajtogatás közt az asztalkát, melyen a mosdó-medence s a gyertya állott, eldönté, s midőn ijedtében előre szökik, Rényi anyja lábára hág, ki felsikolt, arra ismét hátra iramt s a sötétben úgy a kalmárba ütközik, hogy a kályhának tántorog s azt behorpasztja, ő pedig hosszan a padlóra zuhan s egy cserépbe vágja bal kezét. Most közönséges a zavar; Rényi világot kiált, az asszonyok fohászkodnak, a kalmár sopánkodik, a fogadós tüzet akar ütni, de siettében mindég csak körmét találja; s káromkodik...»

A legfontosabb különbség a két humoros jelenet között abból ered, hogy Kisfaludy jobb író. Fáy nem mer eltávolodni a valótól, Kisfaludy bátrabban választja ki és túlozza a nevetető részleteket. Ezt más szavakkal úgy is mondhatjuk, hogy Kisfaludy nem cipel magával annyi terhet, nem tekint jobbra is, balra is, biztosabban tör a cél felé: könnyedebb. Ebből a felszabadultságból ered, hogy Kisfaludy jelenete sokkal mozgalmasabb. A másik különbség fejlődéstörténeti szempontból fontosabb: Fáy érzelmi szálak fűzik Mátyáshoz — lenézi, bosszankodik ügyetlenségén és kárörömet érez bűnhődésén. Verseghy öröksége tompítottabban még Fáynál is érezhető. Kisfaludy ugyanolyan élesen látja e nehézkes embertípus hibáit, de már távolabb áll tőle; hidegen tudja gúnyolni: fölényesebb. Ezzel a fölénnel vonul be véglegesen az európai

¹ *Kisfaludy Károly és munkái*, I—II. k. 1882—3.

szellem vidám irodalmunkba. Amíg az írók bosszankodnak a nehézkes alakok botlásain, addig félnek is e típus hatalmától, egy kicsit önmaguk ellen is hadakoznak, nem tudják a valóságból elvonni a tiszta irodalmi. Csak akkor gyűrik le véglegesen, amikor érzelmi kísérő nélkül tudnak nevetni hőseik sületlenségein és laposságain, amikor már csak mint irodalmi témákra tekintenek alakjaikra, nem mint élő személyekre. Együttal előadásuk is csak akkor tud igazán könnyed lenni, amikor ez a fölény megszabadítja őket a kísérő koloncoktól. A nehézkes és faragatlan magyarnak ez a típusa, amely később Petőfinél nem egészen jogosan a magyar nemessel azonosul, vidám irodalmunknak állandó témája és céltáblája, s már Kisfaludy Károlyt is egyik legjobb novellája megírására ihlette, a *Sulyosdi Simon*ra. Ez a novella azonban nemcsak ezért nevezetes. Szinnyei Ferenc is észreveszi,¹ hogy benne érvényesül legjobban Kisfaludy komikai szubjektivitása, amit eddig mint jóízű előadást emlegettem.

Kisfaludynál a jóízű előadás még csak bizonyos szellemesség, amely legtöbbször a normális átlag és a komikus kivétel ellentétének csattanós szembeállításából ered. («Mig a többi ifjak álmodoztak, ő valóságosan aludt»; amikor háztűznézőben pórul jár Sulyosdi: «hála Isten! ezen is által estem; egy asszony kedvéért én többé nem fáradok soha.») Már fejlettebb foka a jóízű előadásnak, amikor az ellentét látszólagos: szinte játék az olvasóval, azaz egészen irodalmi fejlemény. («Az úrfi tudós nem lesz ugyan, de annál inkább hízik.» «A városi lakás csak azzal különbözött a falusitól, hogy Simon nem a folyosón, hanem az ablaknál ült, s hüvelykét forgatta.»)

A jóízű előadásra való törekvés megvan már Fáynál is, de nála csak félmondatokban, esetleg rövidebb részletekben talál rá az olvasó. Kisfaludy Károly az első, akinél egész novellákon végigfolyik ez az előadás, sőt akinél ez foglalja egységbe a különben széteső történetet, mint a *Sulyosdi Simon*ban.

Kisfaludy Károly nevéhez fűződik még az a mi szempontunkból érdekes tény is, hogy nála szerepel először az *anekdota* szó irodalmi műfaj jelzésére. A *Mit csinál a gólya?* címe alá írta ezt fel. Magja falusi történet, olyan szokásos csufondáros szállóige a forrása, amilyenek miatt a szomszédos falvak közötti csetepatékban nem egyszer vér is folyik, és nemzedékeken keresztül egy-egy falut megbélyegző mondat vagy szó marad. Ez a csufondáros mondat itt maga a cím. Új tornyot rakattak a falusiak templomukra, de egy gólya rátelepedett és eldísztelenítette. El akarták távolítani. A tanító és a cigány eredménytelen kísérletei után le akarták löni.

¹ I. m. I. k. 50—51. l.

A lelövés sikerült, de a golya fennakadt a tornyon. Ezt az alapjában véve egyszerű történetet Kisfaludy Károly szellemesen, jóízűen adja elő. De nemcsak a történet zamatos, jókedvűen megrajzolt részletei teszik művészivé a novellát. A tulajdonképeni történet elé ügyes érdekeltő részletet ír, amely találóan jellemzi egy-egy ilyen csúfoló szó erejét, meg a közönség érdeklődését is fokozza. Hiába kérdezi a falubeliektől, hogy «mit csinál a golya?» mindenki bosszankodva fordul el tőle. Sok kérdezősködés után végre elmondják neki a hiteles történetet. A befejezésben bizonyos bölcselkedő hang — a múlt idő hatalmáról — képviseli a magasabb irodalmiságot, amelyről Kisfaludy Károly sohasem feledkezik meg.

Bánóczi szerint Fáy alig hatott Kisfaludyra, inkább az *Auróra* közönségének kívánsága készítette vidám novellák írására. Szinnyi Ferenc szinte döntőnek látja Fáy hatását a novelláírás terén. A mi szempontunk nem teszi szükségessé, hogy válasszunk a két feltevés között. Bizonyos, hogy Fáy *Különös végrendelete* az első vidám novella irodalmunkban; bizonyos, hogy Kisfaludy Károly az első, akit az *Auróra* tervszerű munkára készítet ebben az irányban, bizonyos az is, hogy munkatársai közül többet biztatott ilyenfajta munkálkodásra.

Kisfaludy Károlyt nem az avatta csoportjának vezérévé, ami Kazinczynak szerzett becsülést: nem volt legbátrabb az újtók között, nem biztatta környezetét újabb és újabb erőpróbákra, nem nagy műveltségével irányította a köréje csoportosulókat. Amint a nyelvújításban is a mérséklet híve, az irodalomban sem lelkesedik a túlmagasra tűzött célokért. Az avatja irodalmi vezérré, amit ma kiadói szimatnak neveznek. Elsőrangú tehetsége volt annak felismerésére, hogy mik a közönség szükségletei. Vigjátékaival és szélsőséges nacionalizmustól fűtött szomorújátékaival egyformán a közönséget szolgálta ki. Ugyanezt tette vidám novelláival is. Kazinczynak természetesen nem tetszett az igényeknek ez a leszállítása, ahogy ezt többször ki is mondta. Még Kisfaludyt elismerő nyilatkozataiban is érezhető bizonyos vállveregetés.

Kazinczy ideálja a német klasszicizmus filozófiai elágazásaival és esztétikai megfontolásokból eredő alkotásaival. Az abstractióért lelkesedő, mindent elvszerűen és elvekért csináló német népnek valóban megfelelt ez az irodalom. Hogy a magyar jellemhez nem illik ez a gondolkodásmód, már a kortársak is megérezték. Desseffy József gróf írja Kazinczynak:

«.... németh uraimék szer felett systematicusok, a helyes ízlés nem bélyege Litteratúrájuknak, a tudományokban mindent egy princípiumra akarnak visszavinni, syntheticusok inkább, hogy analyticusok, felette mind abstraktusok, mind kitsínyeskedők, mindent ki akarnának meríteni, és mivel ez lehetetlen, azért gyakran haszontalanul unalmasok, szószaporítók, s

mégse orátorok, ritkán adgyák elő a tudományokat testestől s lelkestől, hanem gyakran vér, hús s inak nélkül való skeletomokban.»¹

Kisfaludy Károly is érezhetett valami ilyesmit, de azért nem tette gyökeresen magyarrá irodalmunkat. Nem is tehette, mert nem egy ember, hanem emberöltők feladata volt a ránk zúdult rengeteg idegen hatásból kiemelni azt, ami izlésünknek leginkább megfelelt. De megtalálta azt az utat, amely később ehhez a célhoz vezetett: a közönség igényeihez való alkalmazkodást. Ez mindenesetre megalkuvást is jelentett, a kitűzött nagy célok elengedését, a művelődés iramának meglassítását, de biztosabb eredményt, tágabb körű hatást is. A melegházi növények mindég szebbek, színesebbek, illatosabbak, csak egy bajuk van: ha a valóság napja süt, előbb-utóbb elhervadnak.

Erre az útra léptek Kisfaludy Károly követői is. Szinnyei Ferenc már eddig is többször idézett művében, az érdeklődő megtalálja ennek a novellairói kezdeményezésnek pontos és lelkiismeretes életrajzát: virágzását és leszállását az alantasabb színvonalra (a Regélő adomái) és lassú kimúlását a negyvenes években. A mi szempontunkból két írónak van nagy jelentősége, akik objektív esztétikai értékük miatt is a legkülönbek ebben a környezetben: Gaal Józsefnek és Kovács Pálnak.

Mindkettő kiragad a mester kezdeményezéséből valamit és azt fejleszti tovább. GAAL JÓZSEF Kisfaludynak adomákat feldolgozó módszeréhez csatlakozik. Az *Alföldi képek és humoros rajzok* című gyűjteményében vannak olyan novellák, amelyeknek adoma a magja (*A drótosok*, *Legenda a szomjas palócokról* stb.), de majdnem minden elbeszélésének felépítése adomaszerű: a komikus (abnormis, félszeg) alak vállaikozik valamire, de az élelmes normális emberrel szemben (ifjú szerelmes, betyár) pórul jár. Annyi eltérés az utóbbiak és a tiszta, az igazi adomaalak között mégis van, hogy a komikus alak bűnhődésének oka nem mindig pusztán a maga félszega, sokszor ügyesebb ellenfelei idézik elő a csattanót, ami vígjátéki szint kölcsönöz az elbeszéléseknek. Ha Kisfaludy Károly vidám novelláira nem is mindig, de Gaal Józsefekre bátran mondhatjuk: az adoma és a vígjáték keverékei, és a jobbak azok, amelyekben az adomai elem jobban érvényesül.

Fáy *Béteky házában*, a komoly regényben, szerepel Porubay, a komikus alak is, akinek személye alkalmat ad arra, hogy néhány adomával frissítse fel a komoly elbeszélést. Fáy-nál azonban Porubay igen ritkán szerepel, s ami fontosabb: szereplése nem jár együtt az elbeszélés hangjának megváltoz-

¹ *Kazinczy levelezése*. VIII. k. 361. l. Kazinczynak természetesen nem tetszik ez a felfogás.

tatásával. Gaal József a túlzó romantika kellős közepéből fakadó regényében, a *Szirmay Ilonában*, már sűrűbben szerepelnek a komikus alakok, noha itt sem marad számukra sok hely a leányrablások, tatárbetörések, nyakbaakasztott félpénzek és más romantikus titkok között. A komikus alakoknak már a nevük is jelzi szerepüket: Piócza Kristóf, a borbély, a cigány, irodalmunk állandó humoros alakja, és a szájhős német lovag: Donnerbaumbergi Türkenfrasz Gottlieb Konrád Friderik, aki csak azért nem döfi keresztül győztes ellenfelét, mert kardjára «oly pórvér nem méltó». Ezek az alakok nemcsak komikus helyzetekbe kerülnek (ez van meg Fáynál), hanem komikus nyilatkozatokat is tesznek, sőt a különben komoly szereplők velük tréfálkoznak is (Pintye Gregor a borbélylyal és a cigánnyal). A komikus alakok szerepeltetésének határai komoly regényekben jóideig, még Jókai fiatalkori regényeiben is, azok maradnak, amelyeket Gaal József itt a *Szirmay Ilonában* megvont.

Az adomára való támaszkodásban csak kiterjeszti, általánosabbá teszi azt, ami Kisfaludy Károlynál szórványos és ötletszerű volt, de Gaal József munkásságában van újdonság is: előadása. A *Karácsoni jóslat* című novella egy elbizakodott Máli nevű leányról szól, aki udvarlójának névsorát ablaküvegre karcolja fel. Egyik gavallérjának balesetét beszéli el az itt következő részlet:

«A szerelmes lovag ügyetlen paripája valamitől megijedve ágaskodott, hadnagyocskánk elveszté a súlyirányt s arcával omlott egy Máli ablakával szemben tornyosuló sárrakásba, képét abba mélyebben nyomva be, mint imádottja szívébe, de a sár hívebben is fogadá megtiszteltetését, mert éppen fagyni kezdett s következő reggel már kökeményen díszlett benne a hadnagy arcképe s több ideig ott maradt, míg ismét olvadó idők el nem írták. De Málika szívéből és kehes paripája nyergéből egyszerre hullott ki a szégyen, mert hősnénk szemtanuja a gyászos esésnek, nem tudott szánakozni boldogtalan imádóján, s e felett bosszankodék rá, mert egy ágaskodó lóval által felpattant kő betörte azon ablaktáblát, melyre imádói hosszú lajstromát metszette.»

Olyanfajta komikus helyzet leírása ez, amilyent már Fáynál és Kisfaludynál is láttunk. A három közül Gaal Józsefé a legobjektívebb. Fáy nem titkolja hőse ellen érzett ellenszenvét, Kisfaludy maga is izgalomba jön, amikor a zűr-zavart leírja, Gaal ráér hősen szellemeskedni is («a sárrakásba képét mélyebben nyomta be, mint imádottja szívébe» stb.). Ez az objektivitás azonban nemcsak a leírás módjában van meg, hanem tartalmában is. Fáy is, Kisfaludy is megmondja, hogy hőse zavarban van, sőt épen ez a zavar a komikus helyzet előidézője. Gaalnál semmit sem tudunk arról, hogy a hadnagy mit érzett a bukás alatt vagy után. Máli bosszankodását is

csak azért említi meg, hogy az olvasó tudomást szerezzen a hős bűnhődéséről.

Fáy leírása halmozza az eseményeket, Kisfaludyé egyenesen zsúfolt, Gaaléból hiányzik a másik kettőnek lendülete. Meg-megáll szellemeskedni, az egymásután következő komikus események nem egymásnak következményei, mint a másik kettőnél (különösen Kisfaludynál; Fáyánál is van törés), hanem többször megállítja a sorozatot. Három eseményt beszél itt el: a bukást, a bekövetkező fagy hatását, Málíka magaviseletét. Az utolsó eseménycsoportot tovább tagolja, visszaul az első előzményeire: a ló még a bukás előtt felpattant egy követ s ez betöri Málíka ablakát. Az egész jelenet szerkezete nem olyan jó, mint Kisfaludyé vagy Fáyé. Gaál már kényelmesebben ír, a valóságot nem erőszakolja bele az esztétikai elvek által követelt keretbe.

Amit az ímént «objektív»-nek és «kényelmes»-nek mondtam, írhatnám színtelennek és pongyolának is, aztán levonhatnám azt a következtetést, hogy Gaal József kevésbbé művészi, mint elődei. Azonban fel kell tennünk, hogy Gaal József már nem is akart színes és tömör lenni, mert erőltetettnek érezte az ilyen művészi előadást. Azért lett kényelmesebb és színtelenebb előadása, mert az élőbeszédhez, a mindennapi élet előadási formáihoz akart közelebb kerülni. Ha nemcsak az itt idézett sorokból, hanem egész munkásságából ítéljük meg, belátjuk, hogy ez a feltevés jogos. Ez nem jelenti azt, hogy nagyobb tehetséggel esetleg össze ne tudta volna egyeztetni a művészség és közvetlenség kívánalmait. Történelmi szempontból azonban nem az a fontos, hogy mit kellett volna tennie, hanem mit tett meg valóban. S az, amit valóban megtett, számunkra igen fontos. Az irodalom és a valóság közelebbi házasában, amelyet Kisfaludy Károly kezdeményezett, Gaal József még mesterével szemben is haladást jelent.

Más eszközökkel, de ugyanebbe az irányba áll be munkásságával Kisfaludy másik követője, Kovács PÁL is. Beöthy Zsolt¹ mint novellairót határozottan Fáy és Kisfaludy fölé helyezi. Közelebb jár az igazsághoz Szinnyi Ferenc,² aki körülbelül akkora távolságot lát közte és Kisfaludy között, mint amennyire Fáy áll mesterétől. Mondatai ugyanolyan bonyolultak, ha nem bonyolultabbak, mint Fáyéi vagy Kisfaludyéi, ugyanolyan mesterkéltek és erőszakosan tömörítettek is, de észreveszi az olvasóközönséget is, szóba áll vele, türelemre inti.

Kazinczyék klasszikus felfogása szerint az irodalmi mű önmagáért való és önmagában megálló alkotás. Az író csak a

¹ Beöthy Zsolt: *Irodalmi archépek*. II. Magyar Ktár. 571. sz. 47—48. l.

² I. m. I. k. 55—56. l.

szép örökérvényű törvényeire figyel, és a mű független a közönség tetszésétől. Már Kisfaludy Károly is felhasználta a különböző fogásokat, amelyeknek segítségével közvetlenebb hangot lehet megütni: novelláit levél- vagy na líformában írta, magával a hőssel beszéltette el az eseményeket (mint Gvadányi is), a történetet nem időrendi sorrendben adta elő, hanem ahogy neki tudomására jutott (*Mit csinál a gólya*), de mindezt csak elvi magaslatról merte művelni, a Kazinczy által emelt írói piederstálról nem szállt le. Lássuk most Kovács Pált!

«Csűrben vala már a természet minden áldása, s földben ismét a jövőndő remény; ráért hát henyélni a cseléd s vigadni az uraság. Mégis hiszi, nem hiszi valaki, napestig munkában izzadt az, s kedvét semmiben nem lelheté ez. Hallatlan, de úgy van, s „hát mért van úgy?“ kérdi kedves olvasóm. S én, bár ily korán számolni állításáról egy írónak sem kötelessége, bár az olvasó kíváncsiságának ily egyszerre hódolni nem szokás, én a nélkül, hogy e lapok végéig függő várakozással valami különös titkot sejtetve, kinoznám az olvasót, im tüstént megfejttem a csomót, s az előbbi kérdésre alázatos készséggel felelem: „Azért mert“ . . . de hiszen már ugyis tudnivaló, s én szinte szégyenlek ily nagy hüvelyben ily mindennapi kis dolgot rejteni, mely csak úgy inog-binog benne, mint Jancsi béres tág szaruszárában a sovány lábszár. — Mondom, szinte szégyenlem, ha már minden tudja, hogy t. i. fölébb azért mertem olly hallatlant állítani, mert *Peterdiné* asszony volt ám a gazda, s *Andor*, a nagybekecsű nőtelen Andor, az ifjú ur! — De bezzeg azt már csakugyan senki sem tudja, míg el nem mondom, ki volt hát az a *Peterdiné* asszonyom, s ki az a nagybekecsű kis ur? Ezt már igazán csak magam tudom; de elmondom, ha unalmas szavaimra ásitás nélkül figyelnek; mert ha ezt látok, én azonnal még nagyobbhat ásitok, s megszakad a történet fonala, pedig dicsekedés nélkül szólva, kár lenne érte. Ám halljuk hát! De előbb még had vegyek egy nagy lélegzetet, mert ennek hosszú históriája lészen.»¹

Ha kisebb méretekben is, de ilyen Kovács Pál többi novella-bekezdése is. Szinte játszik az olvasó türelmével: ígéri, hogy minjárt belekezd a novellába, és valamilyen ürüggyel megint elodázza, közben — szinte észrevétlenül — elhullajt egy-egy nevet és egy-egy adatot, amely a szereplőkre vonatkozik. Teljes a kapcsolat az író és az olvasó között. Annyira elhagyja az írói emelvényt, hogy élőszóbeli előadást mimel («hadd vegyek egy nagy lélegzetet»). Az élőszóbeli előadás nem ilyen, ott nem lehetne ennyire köntörfalazni, de azt játssza meg. Ahogy Fáynál megfigyeltük az írónak azon érzett örömét, hogy külön irodalmi nyelvet használhat, hogy stilizálhat, itt ugyanazt az örömet állapíthatjuk meg a fesztelen előadás

¹ Kovács Pál: *Beszélyfűzér*, III. k. (1846) Ez az idézet már a későbbi beszélyekből való. Ha nem ennyire jellemző is, de van ilyen a korábbiakban is.

miatt. A következmény itt is túlzás. A fesztelenségből szó-fecsérlés lesz, de ez nem változtat a tényen: az ízlés megfordult.

Olvasóinak közvetetlen közelébe férközik, mintha beszélgetne velük. De a közvetetlenségnek és fesztelenségnek vannak határai is. Önmagát nem tárja fel, csak annyit láttat, hogy jó kedve van. Amikor önmagáról beszél, sohasem teszi magát nevetségessé, nem bohóckodik, csak szerénykedik. Az olvasókkal szemben érezteti fölényét, de ez nem a klasszicizmus hideg fensége, hanem a vagyonnal, korral, vagy nagyobb tehetséggel járó tekintély. Ezért inkább kötődik; amikor tréfál, az erősebb játszik a gyengébbel. Kedvessége onnan ered, hogy önmagába is bele-beleköt. Mértéktartás a fesztelenségben is, saját tekintélyének óvása a jókedvben is: a józan magyar úri modor ismertetőjele. A magyar nemesi társadalom jókedve kap hangot Kovács Pál elbeszéléseiben. Ez az első eset, amikor vidám novelláinkban nemcsak a tartalom magyaros, hanem az előadás módja is. Fáy, Kisfaludy, Gaál József a vidámságot nyugati írók eszközeivel idézték elő: szellemesség, komikus jellemek és helyzetek, adomák. A komikus jellemek néha tipikusan magyarok, az adomák sokszor a Kárpátokon belül születtek, gyakran az események is olyanok, amelyek csak nálunk történhettek meg, de az előadás módja, a stílus ebben a műfajban sohasem volt különlegesen magyar: Kovács Pál mértékre vett közvetetlensége az első.

A német jókedvben mindig van valami nyersség. Ha jókedvűek, akkor természetesekek, s ez legtöbbször azt jelenti, hogy közönségesek, sőt néha durvák. Az olaszok buffonériái a végletekbe vitt emberi félszogséget és korlátoltságot teszik nevetségessé, az angol humor mindig valami keserűséggel keveredik. A francia szellemesség abban hasonlít a magyaros jókedvhez, hogy a szellemeskedő, a tréfacsínáló ott sem szabadítja ki magát értelme ellenőrzése alól.¹ Az ártatlan, vagy semmitmondó külszint csak azért használja, hogy annál meglepőbb legyen a mögötte rejtőző csipés. Ha magán szellemeskedik, akkor is szelleme fölényét bizonyítja önmaga fölött. A francia szellemesség fölényre törekszik, a magyar jókedv

¹ Jellemző, hogy Bergson szerint (*Le rire*) a nevetés társadalmi büntetőeszköz, és a komikum a valóság ellenőrzése alól megszabadult értelem alkotása. Tehát mindenképpen nagyjelentőségű dolog a francia esztétikus szemében. Lipps Tivadar szerint a komikum alig nevezhető esztétikai fogalomnak. Eredete az, hogy az ember valami nagyot vár és kicsit kap. A nagy várakozás és a kis eredmény közötti különbség, amely a lélekben bizonyos fölösleget idéz elő, a jókedv oka. (*Grundlegung der Aesthetik*, 576. l.) Dessoir Miksa szerint a komikum az esztétikai rút rokona, mert mindkető a normától való eltérést jelent. (*Aesthetik und allgemeine Kunstwissenschaft*, 160. l.)

csak megtartja a már megszerzett tekintélyt. A legtöbb nép, ha jókedvű, szabadjára ereszti magát, elveti az értelem ellenőrzését. A franciák épen ilyenkor szedik össze magukat legjobban, hogy ragyogtathassak elméjük frissességét. A magyar jókedv csak első pillanatban tűnik fel a francia szellemességhez közelebb állónak. Alapjában véve iránya a többi népével egyezik: ez is bizonyos elereszkedés (tehát a francia összeszedettségnek ép az ellenkezője), de egy bizonyos ponton megáll, nem szokik ki az értelem fegyelme alól. Ha nagyon szabatosak akarunk lenni, azt mondhatjuk, hogy középutat foglal el a legtöbb nép jókedve és a francia szellemesség között.¹

Kovács Pál tehetsége nem olyan arányú, hogy valamilyen kezdeményezését logikusan végigvezesse egész munkásságán. A bevezetésekben évődik olvasóival, tréfálkozik, önmagát is gúnyolja, de aztán visszazökken a kitaposott útra: felveszi az írói méltóság pózát. De beszélyeinek tartalma, a világ, amit leír: szinte állandóan a vidéki magyar nemesség élete. Beöthy Zsolt mondja már idézett művében: «A magyar vidéki nemesi életnek, mely régi típusát, képét és hangját körülbelül a forradalomig megőrizte, nincs irodalmunkban gazdagabb, mulatságosabb és érdekesebb képsorozata, mint Kovács Pál beszélyei.»² Ennek az életnek képe itt még elmosódott és színtelen. Ha mindenen jellemző vonásokat keresünk, csak a problémátlan, nyugodt derűre bukkanunk. Az életnek nem legnagyobb, hanem egyetlen problémája a szerelem, ennek is legszebb korszaka a kezdődő szerelem. A fiatalok megismerkednek és előbb-utóbb eljutnak a házasságig: szinte kirekesztőleg ez a témája Kovács Pál beszélyeinek. A többi esemény — eszem-iszom, vadászat, vendégeskedés, egy-egy bál — e köré csoportosul. A bonyodalom a szokásos tényezőkből áll: a férfi nehezen vall színt, hamar elveszti bátorságát. Mások túlságosan gyorsan gyúl lángra és jobbra-balra ingadozik. Néha a megismerkedés módja komikus, máskor a férfi annyira bátortalan, hogy a leánynak többször neki kell látnia, míg ki tudja ugratni a nyulat bokorból. De a nyúlugrató nem a házasságra kiszemelt szemérmes hajadon, hanem a férfinak valamilyen «lator» nő-

¹ Imre Sándor is ilyenforma megállapításra jutott *Néphumor a magyar irodalomban* c. művében (1890). «De van egy hiány, van egy érdekes vonás a magyar nép tréfás voltában. Jó-e vagy rossz, hiány-e vagy érdem? Az, hogy bohócnak nem alkalmas. Bohó van elég, de hivatalos, nyilvános szereplésű bohóc alig volt és van... És ezt nagyon tudták és nagyra tartották, kivált előkelőink, kik közül Baranyi tábornokot említi Szirmay, hogy a Párisban állítólagos scithiai farkasokat táncoltató magyarnak ezzel adott intést: A magyar bolondozónak nem született. Eleveenség, mozgékonyaság hiánya-e, vagy restség, mely ezzel a keleti méltósággal jár, mit a törökben s más keleti népben ma is látni.» (11—12. l.)

² I. m. 44. l.

rokona. Általában a nők magasan a férfiak fölött állanak: szelídek, szemérmesek, nagyon háziasak. A férfiak nagyon nehézkesek, félénkek, kapkodók, hamar elvesztik nyugalmaikat, ha vidékiek; ha pestiek, mozgékonyabbak, bátrabbak. A vidéki nemest Kovács Pál is nehézkesebbnek látja a pesti embernél, de nem teszi nevetségessé. Ez is nagy dolog ebben a korban.

Farkas Gyula ismerteti Kazinczy és köre (Berzsenyi, Kölcsey, stb.) vágyódását a városi élet után.¹ Szemükben a város (kevesébbé elvontan is előfordul: Pest) az európai műveltséget jelenti, a «rokonkeblek társaságát», «a nyájas életet» (Berzsenyi kifejezései) szemben a vidéki műveletlenséggel, magánnyal és nyerseséggel. A vidéknek, a faragatlan magyar nemességnek lenézését Kisfaludy Károlyék is átveszik. *Sulyosdi Simon* jellemrajza már eleget mondana, ha azt az ellentétet nyíltabban ki nem mutatná *Tollagi Jónás* pesti viszontagságai. Nem véletlen az sem, hogy Gvadányi nótáriusából, aki a pestieket leckézteti és térítgeti, Gaal József vígjátékában nevetséges fajankó lesz. E kor irodalmának rugója az elégedetlenség: magasabb színvonalra akarják emelni a magyar életet. E magasabb színvonal képe a nyugatról importált városi élet és irodalom. Ezért van jelentősége annak, hogy Kovács Pál, ha a vidéki embert nem tartja is egyenrangúnak a pestivel, de legalább már lenézés nélkül, sőt szeretettel tud róla beszélni még akkor is, ha nem hirdeti minden második mondatában a reformok szükségességét, hanem éli az átlagemberek megszokott életét. (A reformokat hirdető idealizált nemesember Fáy és Kisfaludy műveiben is rokonszenves.) S ezért van igaza Beöthy Zsoltnak, amikor Kovács Pált mint a vidéki magyar nemesség íróját emlegeti.

A nyugateurópai szellem, klasszikus kíméltség és írói öntudat, ha nem adja is még át helyét de lassanként enged a magyar gondolkodásmódnak, a közönség kívánságainak és az alacsonyabb színvonalnak. A fordulatot Kisfaludy Károly munkássága jelenti, aki nem klasszikus elveket akar megvalósítani műveiben, hanem a közönség kegyére pályázik. Ezért csatlakozik a mérsékeltbekhez a nyelvújítás kérdésében, ezért törekszik érthetőbb stílusra, jóízű előadásra, s vonja be az irodalomba az adomát. Követői közül Gaal József az adoma irodalmi szerepét növeli és a novella stílusát még közelebb viszi az élő beszédhez, Kovács Pál közvetlen beszélykezeteiben első képviselője a magyaros jókedvnek. Együttal nála süt a nap újra arra a társadalmi osztályra, amely Gvadányinál még támadó kedvvel és ízlést parancsolva vonult be az irodalomba, de azóta csak nevetségessé vált Bélteky

¹ Farkas Gyula: *A magyar romantika*. 1930. 86–89. l.

Mátyások, Sulyosdi Simonok és Tollagi Jónások beszédein és tettein keresztül.¹

Ha a köznemesség visszaszerzi is az irodalomban elveszett tekintélyének és megbecsülésének egy részét, még távol áll attól, hogy izlése annyira irányt szabjon, mint például Gvadányinál vagy Csokonainál. A barokk klasszicizmus Európában mindenütt az uralkodók udvarába tömörült arisztokraciára támaszkodott. Ezért szerette volna megnyerni Kazinczy főurainkat. Levelezésének egy része az egyes, némi kis irodalmi érdeklődést eláruló arisztokratáknak küldözgetett bókolásból és udvarlásból áll.

Ezen a téren azonban nem érhetett el sikert, mert alig volt magyar érzésű és érdeklődésű arisztokraciánk. A másik réteg, amelyre építeni akartak, szintén hiányzott. A francia forradalom eszméi már kezdtek hatni és a demokratikus fel-fogás terjedt. Ennek hatása alatt — mint már láttuk — a város megbecsülése növekedett. Városi polgárságunk azonban alig volt, s ami volt — nagy részben német. A következtetés, amit ebből levontak, nem az lett, hogy akkor le kell ereszkedniük a falun élő köznemességhez, hanem az, hogy akkor teremteni kell városi életet.

Az újítók izlése, műveltsége, gondolatvilága annyira ellen-tétben állott köznemességünk világnézetével, hogy még Kisfaludy Károlyék sem tudták egészen magukévá tenni. Az irodalom még mindig távol áll a közönségtől. A köznemesség ismert merevségével megőrizte azt a világnézetet, amelyet Gvadányiból és Csokonából ismerünk. Az irodalmi újításoknak mereven ellenállott, jobban mondva ellen sem állott, egyszerűen nem vett róluk tudomást. Kisfaludyék elérték ered-

¹ Mielőtt a kor embereitől búcsút vennék, meg kell említenem BERNÁTH GÁSPÁRT, a hírhedt «gazsiádák» szerzőjét. Úgy látszik a fehér asztalnál több sikert aratott ötleteivel, mint az irodalomban. A *Freskóképek* nagyon kevés schémára készültek: komikumának szinte esyedüli forrása a lehetetlenségig vitt tréfás túlzás, a nagyotmondás. Könyvbe gyűjtve hamar megúnja az ember őket, de élőszóval előadva jobban hathattak, mert Vas Gereben és Jókai úgy emlegetik Bernáth Gazsit, mint a kor egyik legmulatságosabb alakját. Kovács Pál stílusán néhol meglátszik a *Freskóképek* hatása. *Kicsinyből mi lesz?* c. beszélyének főhőse elmélkedik: «Ragadtattam így gondolatlanul előre a szívvel, hátra hagyva az ést élelmes kocsi gyanánt; nem fontolva meg, hogy ha messze távozzunk egymástól, vagy vissza kell hozzá szegyenkednem előbb-utóbb vagy míg elérne ez, éhen veszhetek el... E féle hivalkodásim között, annyira eltértem az igaz útról, hogy látsón sem vala már észrevehető a hátrahagyott ész; pedig éhezni kezdék.» Vas Gereben stílusáról ezt írja Mikszáth (Előszó a *Magyar regénytrósk* 28. kötetéhez): «Képei, hasonlatai, kiszólásai jobbadán elavultak azóta, mert oly szertelenségeket ma már nem lehet feltalálni, mint Bernáth Gazsi korában.» Érdemes lenne ezzel a hatással kimerítőben is foglalkozni, annál inkább, mert a néphumorban is nagy szerepet játszik a túlzás, a nagyotmondás.

ményeikkel azt, hogy a köznemesség kis töredékét megmozdították. A nagy tömeg azonban szenvtelenül várta, hogy megtalálja az irodalomban azt a hangot, azt a világfelfogást, amelyet sajátjának ismerhet el.

Hogy ez bekövetkezhesék, nagy változásoknak kell az irodalmat érniük — ezeket az irodalomtörténeti összefoglalások «népiesség» címszó alatt szokták emlegetni.

FÁBIÁN ISTVÁN.

ADATTÁR.

SZÉCHENYI ISTVÁN NÉGY LEVELE.

A legnagyobb magyarnak négy, tudomásunk szerint eddig kiadatlan levelét közöljük a hédervári levéltárból. Kettőt közülük barátjának, gr. Viczay Károly kamarásnak írt. Az első a Nemzeti Kaszinó alapításáról mond el részleteket; tudvalevő, hogy a levélben meghatározott időben, 1827. június 10.-én, valóban megtartották az alakuló-ülést, s azon gr. Viczay Károly meg is jelent. (Zichy A., *Széchenyi*. I. 1. 234. l.) Eladdig a részvényesek száma — nem, mint Széchenyi remélte 200-ra, csak — 175-re szaporodott. A két évvel később keltj másik, francia nyelvű levélben sérüléseiről olvasunk, amelyeket akkor szenvedett, mikor március 12.-én lováról leesett; Zichy Széchenyi-életrajza szerint (u. o. 232. l.) „baj nélkül” — e levele szerint bal válla eléggé megsérült, álmatlan éjszakákon át magas lázzal kínlódott, s nappal is éles fájdalmai voltak. Már ekkor az Akadémia szervezési munkái foglalkoztatják: igen szépek a levélnek a nyelv fontosságáról szóló részletei. A másik két levél címzettje gr. Viczay Mihály, az iregi ménés tulajdonosa — az ismert műgyűjtő, a XVIII. század kulturális érzékű nagy mágnessainak egyike, Széchenyi Ferenc és Festetics György méltó kortársa. E német levelek Széchenyi lótenyésztési terveivel vannak kapcsolatban. A leveleken nincsen évszám, de iratásuk időpontját Széchenyi naplóiból pontosan meghatározhatjuk. Hozzá írt első levelében, november 16.-án 6 kancáról beszél, amelyeket a gróf neki átengedett, s ő Iregen fog kiválasztani. 1827. december 9.-én írja: „9-ten über Sio Fock, nach Ireg.” 10.-én: „10-ten 6 Stuten bey Vitzay ausgesucht. Nicht viel Derbes gefunden,” 12.-én már Pesten van, innen írja 16.-án „Michel“-nek (így emlegeti a grófot) a második levelet. Megható, hogy — talán Károllyal való barátsága miatt, talán hédervári tartózkodásai emlékéül is — a nagyérdemű öreg mágnessá az első levélben apjának szólítja s fiúi szeretettel enyeleg vele.²

1. Gróf Viczay Károlynak.

Kedves Barátom!³

Bátorkodom ezennel rövideden tudtadra adni azt, a' mi a' Casino eránt, — mellynek felállítására te is olly szíves voltál, hogy egy Actiára magadat aláírttad — egész mai napig tétetett, és mit volna szükséges ezen tárgyra nézve továbbá tenni.

¹ *Gr. Széchenyi István Naplója*. Szerk. Viszota Gyula III. k. 108. l.

² A dölt betűkkel szedett helyeket Széchenyi leveleiben aláhúztá.

³ Széchenyi az alapítóknak maga írta meg a meghívó leveleket.

164 Actiára már vagyon aláírás, és lehet reményleni, hogy még 36 Actiákra Aláírók fognak találkozni, 's így a' 200 Actiák, melyeknek ebbéli száma azomban is a' Casino felállítására megállapított, el fognak kelni.

Minthogy azon üdö, melyben az Ország Gyűlésének vége lesz, már meg vagyon határozva, tehát a' pénz lassankint incassáltak.

Pesten, a' honnan én egynéhány napok előtt érkeztem meg ide, már fel vagyon véve egy lakás folyó 1827^{ki} Aprilis 24^{től} 828^{ki} Aprilis 24^{ig} 800 ftkért conv. pénzben. — A' legszükségesebb mobiliák, úgy az elkerülhetetlenül megkívántató házi eszközök meg vannak rendelve, melyek 1200 ftknál conv. pénzben nem igen fognak többé kerülni. — Maga a' Casino május közepéig annyira el fog készülni, hogy abba akkor kiki bé mehet.

Mind ezek a' te betses hozzájárulásod nélkül történtek meg, én és több Barátim kéntelenítettünk magunk hatalmunkból munkálkodni, mert nem is vala lehető az Ország Gyűlés sok féle tárgyainak folyamatja miatt, gyakran öszvejönni, értekezni, és mind azon különböző Gondolatokat, 's Plánumokat, melyek az efféle új Intézetek felállításánál kifejtődni szoktak, egy kívánságba, és egy akaratba egyesíteni.

Egy mulató-hely tehát, melyben minden pallérozottabb, Pesten lévő tartózkodása üdeje alatt, vagy ottan leendő általutazása alkalmatosságával magát kellemetesen mulathatja, felállított. — De sem azon mód eránt, mely szerint ennek fenntartatni kelletik, sem ennek gazdaságbeli, vagy más elrendelésére nézve semmi sints jövődre nézve úgy megállapítva, hogy az változást ne szenvedhetne, — mind azt, a' mi eddig ezen tárgyra nézve történt, úgy kell tekinteni, mint provisorie tett rendelkezéseket, és mindenik Actionáriusnak természetesen szabadságában áll arról rendeltést tenni, hogy az ő ide adott pénze mely módon fordíttasson a' czélnak elérésére.

Kérlek azért bizodalmasan, ne terhelteless a' legközelebb reánk jövő Június elején Pesten személyesen megjelenni, hol az akkor tartandó Pálya-futtatások tekintete is betses jelenléttedet kívánatossá teszi.

Azon Actionáriusok, kik akkor Pesten jelen lesznek, mind azt a' mi a' Casinót érdekli, magok elhatározhatják.

Azon Actionáriusok, a' kik akadályoztatnának a' most érdeklett üdöre Pesten személyesen megjelenni, természetesen a' többi jelen lévő Actionáriusok végzéseikhez fogják magokat alkalmaztatni.

Ki egyébbaránt betses szívességedben ajánlott, tisztelettel maradok

Te néked

Posonyban Aprilis 18^{kán} 1827.

szíves barátod

Gr. Széchenyi István.

2. Gróf Viczay Mihálynak.

Zinkendorf 16ten Novemb. [1827.]

Vielen vielen Dank für Ihre Güte, lieber, vortrefflicher Papa! Der *Ungar* hat das Nötige getreu überbracht. Gott gäbe dass solche *Ungarn* viele gäbe.

Meine Geschäfte haben mich bis jetzt hier gehalten, und werden mich noch länger hier fesseln, als ich es gedacht habe. Indessen werde ich im December meinen Besuch jeden Fall, in Ireg abstattn.

Ich betrachte die 6 Stuten, die Sie mir überlassen, einigermaßen so, — wie die Töchter des Sultans, die seine Concubinen ihm geben. — Ihnen können Sie daher, *ex lege naturae*, nicht so vielen reellen Werth haben, als mir: — und Sie selbst — denn ich hoffe, dass Sie noch manche Stunde Zinkendorf mit Ihrem lieben Gegenwart beehren werden — werden das grösste Vergnügen haben, wenn die Familie Ireg die Ufern des Neu-Siedler Sees zieren und beleben wird.

Gott gab dem Menschen, — ein gutes Lager, sicheres Obdach, Trüffeln, Fasanen, blood horses, hübsche Mädchen und Weiber, wenn auch nicht zu haben, doch zu bewundern und zu lieben u. s. w. deshalb denke ich nicht, — wie sehr ich ein gebrochenes Herz übrigens ehre, dass der Trapist im allgemeinen, — *parcequ'il y a des exceptions en tout* — gute Geschäfte machen wird. „Mais mon cher Ami — wird man ihm auf der anderen . . . Seite sagen — *pourquoi n'avez vous pas joui, de tout ce que j'ai inventé pour adoucir vos jours? Avez vous cru me faire grand plaisir, en vous couchant sur la terre — en mangeant de la salade crue, en allant toujours à pied — en bas . . . . . toujours pour faire parade?* ect. ect.

Nicht wahr? Sie haben etwas Freundschaft für mich? Sie haben mich gerne. Würden Sie sich aber nicht ärgern, — wenn Sie selbst von mir sagen müssten, oder es von andern mit Recht sagen hörten: 'Der Kerl ist doch ein rechter Esel.

Consequenz: So wie Sie also, mit recht magyarischer Loyalität mir erlaubten 4 trächtige und 2 junge Stuten aus Ihrem Gestüt zu wählen, ohne Bemerkungen, ohne restrictionen, und ohne Ausnahmen, — so werde ich, mit dankbarem Herzen, ohne weiters zugreifen, den Vorwurf, dessen der fromme Bewohner von La Trappe sich aussetzt, soll der gute Papa mir nicht machen — im Gegentheil Er soll sagen — und ich will meine Augen nicht aufsperrn — Schau der Kerl hat passable viel Gehirn im Kopf! — Und freut sich der Mensch nicht, wenn er etwas dergleichen von seinem Sohn sagen kann, — und nicht gezwungen wird das Gegentheil finden zu müssen, — Und wollen Sie mich dann nicht als Ihren Sohn betrachten? Was Sie mir daher geben, bleibt Ihnen so gut wie vorhin.

Zweite Consequenz: Ich nehme also, ausser Hengsten und Wallachen alles was ich nur auffinden kann — Und küsse im voraus die Hände!!! Ich wäre untröstlich, wenn Sie damals in Pest seyn würden, wenn ich nicht da bin. Wie froh wäre ich, wenn Sie einen Theil des Winters und Frühjahres in Pest zubringen wollten! *Quel bien vous feriez!*

Es ist alles auseinander. Sie würden ein Centrum machen — indem wir Sie alle auf Händen trügen.

Auf jeden Fall hoffe ich, dass Sie das Casino besuchen, M. Tarault einige Comfortwörter spenden, — die trainir Anstalt besichtigen, mir schreiben — und mich, und *meine Bestrebungen* — mit dem liebenden, nachsichtigem Herz beurtheilen werden — das Landsleute und edlere Menschen bindet — denn *A tous les coeurs bien net que la patrie est chère!*

Genehmigen Sie, lieber Papa, die Versicherung meiner innigen Liebe und meiner unbegrenzten Hochachtung

St. Széchenyi.

3. Ugyanannak.

Pest 16. Decemb. [1827.]

Hochgeachteter Gönner und Wohlthäter! Vorgestern bin ich von Ireg — wo ich mich gegen zwey Tage aufhielt — hier angekommen. Ich hoffte Sie hier zu finden, um Ihnen meinen Dank mündlich, mit den brennendsten Ausdrücken, darzubringen. Leider fand ich Sie nicht — und so wollte ich wenigstens durch ein paar Worte meinen dankbar Gefühlindeßen *stammeln*, bis ich das Glück haben werde, Sie irgendwo zu begegnen.

Ich habe mit dem allergrössten Pedantismus sämtliche Stuten durchgesehen — 4 trächtige Stuten, 1, 3 Jähriges im Gestüt, und 1, 3 Jähriges aufgestelltes ausgesucht. Ich denke, dass ich nicht das Schlechteste nahm: mir wenigstens gefielen, die ich ausgewählt, am besten. Vous voyez, cher et aimable protecteur, que j'accepte loyalement ce qu'on m'offre avec de la franchise et de la bienveillance.

Sahländer, den ich mitnahm, um die Stuten nach Zinkendorf zu geleiten, wird alldort bereits angekommen seyn — und mein Gestüt eine Acquisition gemacht haben, die hol mich der Teufel, vom bedeutendsten Werth ist. Diess habe ich Ihnen zu danken — und nehme es rein als ein Geschenk.

Ich schliesse meinen Brief wegen Kürze der Zeit und meinen mannigfaltigen Geschäften: — hoffe Sie den Winter hier zu sehen und rufe mit meiner ganzen Seele

L'amitié est la déesse qui console les mortels
et la reconnaissance et sa soeur immortelle.

Széchenyi.

Die kleine Schrift die Sie mir wegen den 1400 fl, die mir Ungar überbrachte, gaben, zerriesz ich in Letzteren Gegenwart — und erkenne, sollte es notwendig seyn, „dass ich Ihr Schuldner, und nicht Sie der Meinige sind.“ Schreiben Sie mir doch eine Zeile.

4. Gr. Viczay Károlynak.

Cher et aimable Ami,

veuillez bien m'excuser de la négligence d'avoir laissé Vos deux Billets sans la moindre réponse, Feyerváry qui aura la bonté de se charger de la présente, Vous dira en détail, ce que je veux Vous dire en quelques mots.

Pensez seulement que je me suis laissé tomber de cheval — il y a aujourd'hui précisément quinze jours — et que je me suis fait une contusion si forte à l'épaule gauche, que j'ai en plusieurs jours une altération très forte — et que encore à présent je passe des nuits blanches — et souffre considérablement pendant le jour, tandis que je suis gêné dans tous mes mouvements. Ma santé est très affaiblie, et a été de tout tems assez délicate, et d'une extrême susceptibilité — de manière que toute la machine est, quasi décomposé, et en plusieurs pièces!

Prenez ce *triste récit* comme Apologie — de cette apparente nonchalance que je semble mettre dans l'attachement que je Vous porte, et les humbles services, que je Vous ai voués!

J'ai eu soin de l'Étalon Alezan, je tâcherai à le [vendre — mais je ne puis Vous dire autre chose si non *que j'espère*, le cheval est bon ; d'une forte et élégante taille. Aussi trouvet-il une quantité d'amateurs, mais points d'acheteurs ce qui cependant est l'essentiel.

Nous sommes avec nos chevaux — *pour finité d'ayent* — comme les Mamans avec leurs filles — *pour feinte d'épouseurs*. « Tout le monde voudrait les avoir — et personne les épouser, ou payer. »

Il y a une dizaine de jours, que nous avons començé nos séances de l'Académie de la Langue hongroise, et nous avons presque fini déjà — cette besogne compliquée et tant soit peu ennuyeuse.

J'espère que cet institut aura des résultats satisfaisants, et qu'il contribuera vigoureusement à rétablir la Nationalité parmis nos Compatriotes, sans quoi — *d'après mes lumières et mon opinion* — tous nos efforts, tous les sacrifices que nous venions faire — n'aboutissent à rien !

Laissez la France imiter les Anglais plus et plus — jusqu'à ce que l'anglomanie prévaille en tout — et elle sera perdue, — comme elle commence à l'être effectivement.

L'Allemagne c'est montré, dans les dernières tems momentanément, dans tout l'éclat d'une nation saine et vigoureuse — car elle a resuscité les anciens Dieux des *vieux germains* !

La Roussie commence à être redoutable — et non pas, parce qu'elle est immense — ce qui est plus signe de tout faiblesse — non pas parce qu'elle compte un million de bayonettes — et deux milles bouches à feu — mais parcequ'elle est — *russe* !

Laissez perdre les Anglais leur idiome, et ils finiront d'exister.

Sapienti pauca !

J'espère Vous revoir bientôt. *N'oubliez pas que votre présence ici est d'un avantage absolument incalculable !*

J'avais le projet d'aller à Vienne pour quelques jours — mais je crois que je l'abandonnerai.

Si seulement Vous vous laissiez gagner de faire ateler et de Vous acheminer à plus vite pour cette cité !

Adieu, cher et bien estimé Ami ; après l'assurance de mon sincère respect et de se dévouement sans bornes que je Vous porte

26 mars 1828 Pest.

Széchenyi.

Közl: GÁLOS REZSŐ.

P. SZATHMÁRY KÁROLY NAPLÓJA.

(Második bef. közlemény.)

20-án született az «*Alföldi segély album*» eszméje, melynek előfizetési felhívását Kolozsvárra el is küldöttem. A délután Schlosser olvasásával telt el az indusokat illetőleg, assiria és Media szintén.

20—26. Megkezdettem Brandenburi Katalint s ma már (26-án) az első felvonást nagyjából bevégeztem. Stein az «*Alf. Segély Album*», előfizetése felküldéséért 16 frtot vévén, Heckenastnak küldöttem. Leveleket írtam. Olvasmány Raumer értekezése Euripides felett.

26—31. E napokon folytattam Brandenburgi Katalint s ma már a II.-ik felvonást is bevégeztem. Elolvastam a «Bede Ádámot», az angol regények egyik legkedvesebbjét, mely a polgári rendnél játszik. Olvastam Raumernek a görög litteraturát érdeklő értekezését.

Augusztus 1—7-ig. E napokon a Brandenburgi Katalin utóbbi felvonásait vázoltam; olvastam Raumer görög íróit s Kölcey Aesthetikai műveit. Az erdélyi vasut tárgyában 11-féle petíciót készítettem a gubernatorhoz s leveleket irtam.

7—11-ig. Bevégeztem a Brandenburgi Katalin III. felvonását s a negyedik felét in crudo. Olvastam Jenisch pályázatát és Engel aesth. töredékeit Kölcey után. Irtam leveleket stb.

11—17-ig. Bevégeztem Brandenburgi Katalin IV. és V. felvonásait. Olvastam Kölcey leveleit.

17—20-ig. Irtam a «Honnak», levelezéseket vittem s olvastam Kölcey Aesthetikai jegyzeteit, melyek közül a kritikáról és komikumról valók ma is kitűnőek.

(Szept.) 1—8-ig. Előkészületek a tanításra. Hetedikén kezdtem meg a a tanítást a következőkből: világtörténet: ókor; litt. hist. (ókor), államtan és magyar történelem.

8—17. Sulyos napok. Arankám 10-én lebetegült s egy kis fluval ajándékozott meg. Másnap magam is rosszul lettem hülés következtében. 16-án lettem jobban; hozzá is fogtam Br. Kat. 2-ik átdolgozásához. Közben különösen históriai studiumok, mikor betegségem miatt lehetett.

22—1-ső oct-ig. Megirtam Máramaros Szigetét a «Tisza bölcsője» c. cikk számára; mintegy 7 ivnyi terjedelemben. Olvasmányul folyvást az ókori tanulmányok szolgáltak.

(Okt.) 17-én éjjel nem alhatván, született «Mátyás Gömörben» eszméje, mint történeti népszimű. Ebben Mátyás, mint *demokrát király* jőne elő — ami volt is, az olygarcháknak körmére vervén.

20—3-ik nov.-ig. Utazás a Szilágyba irodalmi s magány célból. Vizsgálatok Somlyón, Krasznán és S. Ujlakon. Ez utóbbin egy szép román bazilika feltalálása. Osztály- és vagyon tisztázás László testvéremmel. Az ujlaki bazilika rajza. Krasznai kelta régiségek. Népdalgyűjtés stb.

3—23. Historiai előkészületek; a «Tisza bölcsője» végleges kiállítása, befejezése. Előkészületek az órákra. Előkészületek Dugonics élet-rajzához, Dugonics méltatása.

24—Dec. 26-ig. Annyira elfoglaltam magamat, hogy a napló folytatására sem maradt időm. Irtam egy beszélyt «A barátság határa» a Fővárosi lapok számára.

18—23-ig. Kolozsvárt mialattam átvenni a gróf Mikó által az enyedi tanodának ajándékozott 2000 darabnyi éremgyűjteményt. Ugyanez idő alatt megkezdtem az adatgyűjtést «Bethlen Gábor» életrajzához. Olvasmányaim ez idő alatt többnyire magyar irodalmat, világ- és honi történelmet illetők.

26—31-ig. Megkezdtem az Arany «Koszorúja» számára készítendő beszélyt. Későn küldvén vissza a szigeti Br. Katalint, kénytelen voltam az egész 24 óra alatt leiratni és corrigálni; úgyhogy 30-án csakugyan felment a pályázatra. Hogy kellő időben érkezik-e, nem tudom.

1864.

(Jan.) 1—3-ig. Ugyanazon napon, melyen szegény Thakeray meghalt, kezdettem meg egyik szép regényét «Esmond Henriket» olvasni. Szép és nemesen érző szív; megérdemli azt a méltó szánalmat, mellyel a világ összes irodalma kíséri. Mi megsiradjuk a franciák, angolok, németek stb. nagy szel-lemeinek eltávozását; a mieinknek életéről és haláláról alig tud valamit a világ. 3-án estve már be is végeztem a 4 kötetes regényt.

4—12-ig. E napokon két nagyobb dolgot igazítottam. Egyik egy Arany-nak írott novella «*Pár lap egy régi krónikából*», egészen XVII-ik századi krónika-stylusban. 10-én fel is küldém. Másik egy műkedvelő előadás: *A mama, a helybeli kisedővő* tőkéjére. Bruttója volt 92 frt 34 kr. s egy arany. Nettója 76 frt 14 kr. s 1 arany. 10-én ezt is átadtam a consistoriumnak. Olvas-mányul a [napokban az «Anemonen», — könnyebbekül egy német párisi illusztrált historia (igen érdekes), az enyedi Szász—Péterfy dolgok s a «két Barcsay» szolgáltak. Ez utolsót előadásra javítom is. E hó 7-én a diligentia is beállott.

12. Egy dráma meséje ötlött fel előttem a mai viszonyokból: «Mátyás Erdélyben». A Ráth Benedek-féle felkelés. Megpróbálkozom vele.

12—15. A Mátyás király Erdélyben féle mese csakugyan létre jött, mint vigjáték 3 felv.-ban. Már 23-án estve be is volt in brutto fejezve. Az Anemonen első kötetének felét elolvastam. Érdekes, eddigi historiákban fel nem található adatok. Magyarország története a coulisseok mellett. Valódi nyere-mény reám nézve. Több érdekes helyet jeleztem ki, némelyeket ki is akarok dolgozni: p. a Vesselényi — Nádasdi összeesküvést. Horváthban is kaptam drá-matárgyat, a Laczkovics-féle összeesküvést Zs. alatt. 23-án estélyre voltam híva. Az ily mulatság, mely kártyázásból áll s reggeli 5—6 óráig tart, nem nekem való. Először, mert nem mulattat, másfelől mert egészségemet támadja meg s egy másik napot elrabol, pedig «Times is monney». Többé nem is megyek, vagy nem maradok. Több beszély-tárgyat jegyeztem ki.

25-én. Ma a Szilágysági lelkészekhez és mesterekhez írok a népdalok stb. tárgyában. Nem tudom, lesz-e siker?

26—febr. 5-ig. Alapot vetettem egy már régebben megpendült regényhez, amelyhez 3-án «A kísértés napjai» cím alatt hozzá is fogtam. Nehéz tárgy a jezsuiták magyar gazdálkodását tárgyzó. — Olvasmányul: Lampe, Salamon, Párizspái stb. egyházi történetök szolgált; különösen az elsőnek a prot. tört. sokat köszönhet. — Az első kötet Anemonent is befejeztem. A téli cerresurák folytak.

febr. 5—20. Értekezést készítettem a S. ujlaki kis román egyházzal, a muzeumi gyűlésen felolvasandót. Írtam 5 ivet a «Kisértés napjaiból». Fenn voltam Kolozsvárt, mint küldött Gr. Mikónál tisztelkedni a kapott pénzügyjteményért. Kétszer voltam nála ebéden s igen szívesen fogadott; búcsúkor megölelve kísért az ajtóig. 15-én megtartottam a felolvasást, nem épen kedvezőtlen sikerrel. E közben az Anemonen 2-ik kötetét félig átha-ladtam. Szemeim az erőltetett munkát megbánták. Ugyanekkor (15-én) adtam át a kolozsvári szintársulatnak *Mátyás király Erdélyben* című színművet s már ma, 20-án játsza is. Félek, készületlenül.

febr. 20—márt. 18-ig. Csaknem egy hóig akadt meg a napló jegyzetek vitele épen a munkasokaság miatt. Legtöbbit kellett foglalkoznom az iskola éremgyűjteményével, melyet rendbe kellett szednem és összeállítanom; az ujon gyűlt pénzekeket meghatározni stb. Ezen kívül regényemet is folytattam, de csak lassacskán. Olvasmányul Renan Jézus élete és az Anemonen II-ik kötete szolgált. A Mátyás király Erdélyben című darabbal két próbát tartottam. Levelezések. Anyámért fizetés (117 frt) Csukásnak.

márt. 18—23-ig. E napok egyikén egy gyűrűt láttam, mely a francia forradalom elején huszárok által meggyilkolt egyik franeia követ újjáról való volt. Örökségül hagyta ugyanazon székely huszár, Bogdán... kire a gyalázatos tény bizva volt.

márt. 23—ápr. 5. A «kísértés napjait» félben hagytam. A clerus Renan Jézus élete miatt így is fel lévén lázadva, regényem ezuttal risquirozva lenne. Helyette a Mátyás korában játszó «Kosztolányi hölgyeket» vettem elő, melyet kolozsvári könyvtáros Stein János 400 forintért elalkudott. Ebben a mai napig 10 ívet irtam. Most (4-én) vettem hírét a «Katalin» sorsának is, melyet a Karácsonyi jutalom helyett csak dicsérettel említendőnek jeleltek. A jutalmat nem is reméltem. Absolut becsü műre lévén kitűzve a díj, ha érdemelte volna, se merték volna kiadni a tudós urak, félvén a kritikától. A «Tatárokat» visszaküldték, miután 2 év alatt kétszer fogadták el a Nemzeti színháznál s egyszer sem játszták el. Szép eljárás!

ápr. 5—15-ig. A «Kosztolányi hölgyeket» folytattam, megírtam belőle eddigelé 25 ívet. Ugyanez idő alatt olvastam Arany «Buda halálát» is. Az eposzok egyszerű szépségeivel bir ugyan, de költészete kevés s alig van hely, mely elragadó legyen, mit főleg a mesének kevéssé érdekessé tételében keresek.

ápr. 15—24-ig. Írtam 9 ívet a Kosztolányi hölgyekből. Ma kezdtem meg a Kompolti kisasszony című beszélyemet Vadnai naptára számára. A «Kosztolányi hölgyekből» 2 ívet corrigáltam.

Ápril 24—máj. 6-ig. Kolozsvárt jártam, mint küldött, egyházi főjegyzőt választani. Leginkább az érdekelt, hogy talán a kolozsvári tanárok fizetés-felemlési kérdése szóba jő. De elhallgattak. Gyönyörű viselet a mélt. arisztokrátiától! Nemcsak elleneztek, hanem még titkos vizsgálatot tettek utánok! Írtam pár ívet a «Kompolti kisasszonyból». Kijavítottam 10 regényívet.

máj. 6—19. 7-én indultam Vásárhelyre, hol igen szívesen láttak s eleget is dolgoztunk. Megnéztük az illető tanoda gyűjteményét s a szép Teleki-könyvtárat, 18-án estve jöttem haza. Ettől kezdve befejeztem a Kompolti kisasszonyt s ezt 15-én fel is küldöttem Vadnainak. Írtam Aranynak is.

máj. 19—jun. 19. Épen egy hóig nem értem reá, hogy e naplót folytassam. Ez idő alatti irodalmi működésem röviden: befejeztem a «Kosztolányi hölgyeket». Mint a többivel, úgy ezzel sem vagyok megelégedve, de a hiba nem enyim. Kiadónk nagyobb terjedelmű munkát nem vállalnak s a mesét kell szabni a terjedelemhez. Itt előre ki volt kötve a 20 ív. Ennek vagy 1, vagy 4 kötetnek kellett volna lenni. Levelezést indítottam a tanodáknál lévő «önképző társulatok» tárgyában. Előadattam a «Mátyás Erdélyben» című darabot nagy közönség előtt 150 frt jövedelemmel, melyből 100 a magyar írói nyugdíj intézeté.

jul. 8-án indultunk utnak Munkácsra, per Kolozsvár, Deézs, N. Bánya és Sziget. Ez utóbbi helyre 14-én értünk. Mindjárt aznap hajdani tanítványaim éji zenét adtak. Harmadnapra Szöllősy Balázs bankettet rendezett. 17-én átnéztünk nőmmel Szlatinára, hol a főbányát fényesen kivilágítva találtuk. Felséges látvány volt. Ugyanitt akadtunk a sóművelés legkezdetlegesebb nyomaira, fa-eszközökkel és ki-áztatással. Ezeket lerajzoltam. 21-én eljöttünk Szigetről és 22-én meg is érkeztünk Munkácsra.

22 jul.—aug. 5-ig. Uti törődés és nem egészen nyugalmas helyzet miatt nem voltam képes munkához fogni. E helyett Scholzenak egy «Napoleon egyipti hadjárata» című regényét olvastam el, mely az egyipti dolgokat inkább népismertetési, mint régészeti szempontból elég ügyesen ismerteti. Elolvastam Asbóth emlékirata is, ki Görgeit határozottan árulással vádolja. Az erdélyi dolgokról tett iratai *nem* hívek. 4-én Ungvárra mentem Lehoczkyval megtekinteni a várat stb. A Mária Ter. által püspök Bacsinszkynek adott kocsit is láttuk. Egy roppant négyszögű láda, kerekekre téve, legalább 20 mázsa. A vár XVI—XVII-ik századi erőd némi nyomaival a régibb kornak (Drugeth-cimer), minden ronda és elhagyott, itt úgy, mint a püspöki lakban is. Különbön gyönyörű lak lenne. 5-én tértünk vissza, a szeredneyi bort is megkóstolva. Vahot I. nem nagy renomméjára járt itt az irodalomnak. Mutatták a pincét, hol 2 napig ivott egyfolytában. Hazajöve, az Anem. IV-ik kötetéből tettem jegyzeteket.

Aug. 5—8. Egy kis beszélyt kezdtem, Péter diák bibliája című, melyből 6-án délig egy sűrű ívet megírtam. 6-án délután mentem fel a szolvai fürdőt megnézni apósommal. Semmi nevezetes. A hársfalvi hársfák miatt szép hűvös hely. Történetileg kevés érdekes, kivéve, hogy egész Beregben (Pudpolócz, Szelestó, Szuszkó, Klacsanó) kapják a bronz régiségeket. Lehoczky által én is hozzájutottam vagy 9 darabhoz.

8—16. 9-én kezdtem meg a *Péter diák bibliája* című beszélyt folytatni. 12-én már be is fejeztem. 14-én «*Egy kézzszorítás*» címűt, de ez mai utazásunk miatt elmaradt. Ez idő alatt másoltam és másoltattam több Bethlen G-ra vonatkozó adatot s olvastam Elie Berthet «*Les catacombes de Paris*» című regényét. Elég érdekesen, frappánsul írva Hugo és Sue romant. modorában, de ezek irányregényszerű célzatai nélkül.

17-én indulunk vissza.

23-án érkeztünk Nyiregyház, Várad-, és Kolozsváron át Enyedre.

25-én már újra Vásárhelyre indultam, hova 26-ik délután megérkeztem a természetvizsgálók zömével. Itt a geol. szakgyűlésen jegyzővé választottak, de már 1-én vissza kellett indulnom, bár még 30-án Vécse, a regényes középkori várban voltam, megismerkedvén Rómer Flórisssal, Dudikkal és Henszlmannal közelebből. Ugy szintén egy angol touristával, Patterson Arthurral, ki hozzám el is jött. Jövet a gerendi egyházat szemléltem meg.

Sept. 1-étől 4-ig a «*Péter diák bibliája*» kijavítása, az «*Egy kézzszorítás*» című beszély befejezése s a Bethlen-féle adatok szerzése foglalt el, egy tudósításon kívül, melyet a Vasárnapi Ujs.-nak küldöttem. Többi időmet leginkább a reámozónló vendégek vették igénybe, Dr. Lengyel György s Patterson huzamosabban időztek nálam.

18-án Fehérvárrt voltam a püspöknél ebéden s megtekintettem a szépegyházát és Hunyadi stb. sírokat. Ez idő alatt tanításaimat is elkezdtem s szakadatlanul folytattam. Olvasmányul szolgált Kant és Mommsen.

26-án fogtam a Kemény-levéltár rendezéséhez századok szerint s másoltam egy néhány oklevelet Rómerék Régészeti füzetei számára. A gerendi egyházat későbbre hagyom.

26—30-ig. A Kemény-féle levéltárat rendeztem századok és évsor szerint. Kiírtam belőle azokat, melyek Kemény János jelleme tisztázására vonatkoznak s a Bethlen-féle adatokat, amelyek száma már a 200-at közelíti.

1—15-ig. Folytattam a Kemény-féle adatok összeállítását. A kisdédóvó ügyében felszólítást írtam. Mükedvelői előadásra készítettem a fiukat, miután előbb rendeztem őket s a nők játékát állandósítottam. A Vahot *Farsangi iskolájára* készültek. Olvasmányul ez idő alatt a *Régészeti füzetek* szolgáltak.

15—30-ig. Írtam Rákóczi Erzsébet című beszélyemet a *«Hazánk s a külföld»* számára. Kemény Jánosra adatokat szereztem. Felvettem és vétettem az enyedi várkastélyt régészeti tekintetben. Előkészítettem a mükedvelői *«Szerelem és pezsgő»* című vígjátékra, melyet nov. 6-án elő is adtak. Olvasmányul szolgáltak a Kemény János rabságára vonatkozó történelmi könyvek.

nov. 1—10-ig. Készület Kolozsvárra, hova részint a gr. Mikó által adományozott könyvek végett, részint Kemény Jánoshoz adatokat gyűjteni indultam. Ugyanez idő alatt *«Rákóczi Erzsébetet»* is kijavítottam s felindítván. Az *«Ország tükrének»* kérték arcképemet. Ez már harmadizben történik. Szinte csodálom, holott én egyik irodalmi complotban sem vettem részt soha. Azt hiszem, nincs kit fogjanak a kiadásra, mert már korunkban azt is kiadják, ki jó nagy sárgarépakat termeszt. Legyen nekik akaratjuk szerint. Engem sem kiadásnak fel nem emel, sem mellőzésök le nem sujt. Nagyon közönyös reám nézve. Nem azért, mit eddig tettem, hanem amit ezután tenni akarok, várom, hogy emlékezetet szerezzen felőlem.

10—13. A fennebbi napokról elfeledtem feljegyezni egy elég fontos munkát *«Katalin»* átdolgozását. Ez már végét érte s a napokban már másolom és javítom. Olvasmányul Salamon F. *«Magyarország a török uralom alatt.»* Tanulmányul eddig Media, Egyiptom és Assiria építészetének most harmadizbeni átnézése.

nov. 15—dec. 8. *«Katalin»* lemásolását befejeztem. Egészen más alapon készült el s más név alatt, talán *«Dicsvágy és szerelem»* fog pályázni a Teleky-jutalomra. Annyit már most várok tőle, hogy a szinpadon megáll. Olvasmányul Salamon *«Magyarország a török hódítás korában»*, Rosty utazása stb. szolgált. Dec. elsején fogtam az *«Ország tükre»* részére egy beszélybe, melyet 7-ikén be is végeztem. Címe *«Játék a szívvvel»*. Kornizs Bold. esetét tárgyalja. Eleje vontatott, hátrább elég eleven. Egy kis tragédia.

dec. 8—16. Egy terjedelmesebb beszélyt *«A kassai napok»* cím alatt írtam a *«Felvidék»* című lap tárczájába. Régi ígéret kötelezett reá. Olvasmányul szolgált A Hóra had története Telekitől, Felfordult világ Jókaitól; Végváriak Józsikától s egy pár Budapesti Szemle. A mükedvelőkkel 15-én Fáy Régi pénzeit adattam elő a kisdédóvó és adósság törlesztésre. A előadás meglehetően volt.

16—31. E napok két nagyobb vállalatom előmunkálataira lettek fordítva, melyek egyike: a *n. enyedi ref. főtanoda története* a Budapesti Szemlébe, a másik «Az enyedi kastély történeti és építészeti szempontból» a «Régészeti füzetek» számára készül. Pár nap óta azonban beteg vagyok s írásra nincs kedvem. Mellemnek a könyvpör különösen árt. Adjon Isten jobb évet minden tekintetben!

1865.

Jan. 1—31. Egy kerek hónap telt el s dolgaim miatt nem érkeztem a leélteteket bejegyezni. Az 6-év betegségemmel végződött s az új azzal lett elkezdve. De egy hét alatt jobban lettem s azonnal hozzá láttam *A gyulafehérvár—enyedi ref. Collegium történetéhez*. Ma febr. 1-én annak első cyklusa; a gyulafehérvári iskolák története mintegy 16—17 írott iven készen van. Sok előkészülettel járt részint a külsőbb (?) iskolák története részint az eredeti okmányok átnézése miatt. Az eredménnyel meglehetősen meg vagyok elégedve. Hiszem, hogy helyet pótol; kötelességemnek tartottam Gróf Mikónak ajánlani. Nem hízelgésből, mert ennek értelme nincs, hanem mert Enyed feltámadását neki köszönheti s mert a forradalom után ezeket áldozott az iskolának. Különben a mű először a «Budapesti Szemlében» fog világot látni s aztán 300 példányban külön nyomtatban. Mellék-olvasmányul Sacken gróf «Kathekismus der Baustyle» szolgált, melyet kedvem lenne magyarra fordítani.

Febr. 1—20. Ez idő alatt irtam a «Koszoru» számára egy beszélyt. «Egy költő a XVI.-ik századból» cím alatt. Balázs Sándor nejével Bognár Vilmával nálam lévén szállva, ez néhány napomat elvette, aztán 3 napig fektüdtem s még mai napon sem vagyok jól. Olvasmányul a «Budapesti Szemle» régiebb füzetei.

Febr. 20—márt. 1. Előtanulmányok «Az ábrándozók» című történet regényhez. Ez a «Kisértés napjai» című, már egyszer félben hagyott regény átalakítása. Iránya czímjében van. Friebeisz Ferenc felszólítására készül. Tárgyalja a Vesselényi-féle összeesküvést s protestans üldözést. Ugyanez idő alatt Csereit is átnéztem, ki tudja már hányadikszor.

Márt. 1—ápr. 1-ig. Bevégeztem az «Ábrándozók» 1-ső kötetét s egy «Huszt ostroma» című novellát a «Máramaros» számára. Elolvastam Herbert Lucian Napoleonát (20 füz.), semmi alakító képesség, még csak nem is tömbítés(?); de mert francia fércz, kell nekünk. Hozzá fogtam a III. Napoleon «Jules Césarához» is. A hó végét betegeskedéssel töltöttem el.

Ápr.—máj. Írtam egy novellát Emilia számára «Nagy Károly leányai» czímmel. Egy más Aranynak «Egy magyar költő a XVI. századból» cím alatt.

Jul. 1—jul. 20-ig. Az «Ábrándozók» II-ik kötetéhez és Prescott V. Károlya fordításához egyszerre fogtam hozzá. Eddigélé kész van 14 iv az elsőből s 18 a másodikból. 5-én Maros-Ujvárt, 16-án Toroczktót és vidékét néztük meg. Az elsőnél a rom-akna, az utóbbinál az ugynevezett «Kő» leptek meg.

Jul. 20—aug. 14-ig. Befejeztem az «Ábrándozókat». Mindössze mintegy 60 írott iv. A Prescott-fordítás iveiből is kijavítottam az első könyvet s fel is küldöttem.

Aug. 14—20. Az «Ábrándozók» korrekturáját befejeztem. Irtam egy cikket Hunyadvár fölépítése érdekében. Ez utóbbi napon már a fordítás folytatását is megkezdém.

Aug. 20—sept. 1. Ez idő alatt irtam a «Fővárosi lapoknak» «Kővári Katalin» című nagyobb beszélyemet. Ennek hatása alatt kaptam Greguss A.-tól levelet, hogy a Kisfaludy társaság részére regényt irjak. «Bethlen Gábor ifjúsága» című mesémet választottam, mely a jellemek tulságait fogja felmutatni. II. kötetben. Erre maig (sept. 2) az előtanulmányokat meg is tettem. Holnap kezdem az írást.

Sept.—jan. 1. 1866. Ez idő alatt annyi sürgetős dolgom volt, hogy naplót egyáltalában nem érkeztem írni. Nagyjából azonban a végezteket mégis följegyzem. «Bethlen Gábor ifjúságát» december 20-ikáig teljesen befejeztem, úgy szintén Prescott V. Károlyának fordítását is, melyből az utolsó könyv hiányzott volt. Olvasmányaim voltak Payet utazása Magyarországon, Archeologiai füzetek. Az angol parlament May Erskintől. Ez adta azon gondolatot, hogy a magyar törvényhozó test fejlődésének rövid rajzát megírjam s e végett Béla jegyzőjét s Szalayt Zsigmondig már átnéztem. Együttal tanulmányozom a Magyar lovagkor történetét is; ezek jövőben kiadandó művek lesznek. A Kemény-levéltár regisztrumához is hozzáfogtam.

A fennebbi olvasmányokból kifeledtem néhány regényt. Szüret alatt pedig a szilágysági kirándulást, melyet nagy részben a Szilágyság tanulmányodira fordítottam. Valkón a várat tekintetem meg. Zilahon gyűlésben is voltam. Bejártam a következő helységeket: Boján—Csozér, Kraszna, Varsolcz, Perecsen, Somlyó, Ujlak, Nagyfalu, Bagos, Valkó, Ilosva, Sarmaság, Hidvég. Ezek közül csak az aláhuzottak vannak tüzetesebben megtekintve.

1866.

Ez év elején is annyira el voltam halmozva teendőkkal, hogy e napló folytatására nem maradt időm. Azért csak utólagosan kell feljegyezniem, ami és ahogy eszembe jut.

Legtöbb időmet a Kemény-féle levéltár rabolta el; de ezzel már most ide s tova készen is leszek. A komolyabb, történeti becsűek a magyar akad. gyűjteményei között, a curiosumfélék Ráthnál fognak megjelenni.

Ezen kívül két beszélyt irtam, «A kilencz Bánfi leány» és «Fekete retek» címűeket, több polit. levelet a «Honban», Kol. közlönyben.

Februárban Pesten is jártam, a város a forradalom után felvett kölcsöne elmaradt részleteinek elengedését kérni a Császártól. Egy hét mulva kaptunk kihallgatást a királynál. Szívesen fogadott. Midőn beszédemben Enyed romlását említém, azt mondá magyarul: *fájdalmas tudomásom van róla* s végül minden jót ígért. Vederemo.

Ápr. 1-től 29-ig. Ez alatt a Kemény-féle gyűjtemény curiosumai egy részét «Magyar történelmi csemegék» czim alatt sajtó alá elkészítém. Irtam több ujság-cikket. Összeolvastam a többi historiai becsű Kemény-leveleket is. Ez is csak kiadóra vár. Toldy ígérte, de vajjon nem tartja-e jónak honorariumot és helyet megtartani?

A Csemegék ígéret szerint folytattatnának; akkor ezen általános czimet gondolnám neki: «Magyar történet levelekben». Ma fogok egy már meg-

kezdeti beszély: «A vetélytársak» című folytatásához. Olvasmányaim ez idő alatt leginkább régészetre vonatkoztak; ezek között különösen egy nagyobb német munka a görögök életéről.

Apr. 29—máj. 22. Ez idő alatt különösebben a régi költészettel foglalkoztam s Heckenast egy ajánlata folytán Balassa Bálintot (I) dolgoztam ki.

11-én még megindultam hemoroidal bajaim daczára, melyek most mutatkoztak először, a székely udvarhelyi tanári értekezletre s abban, hála Istennek, tevékeny részt vehettem.

Már Vásárhelyt megkezdtem működésemet; ott a Teleky könyvtárt tüzetesen megvizsgálván és lejegyezgetvén. Innen a Sz. Györgyi Vürtemberg (?) kastélyt megtekintvén, harmadnapra beértünk Sz. Udvarhelyre; Első dolgom volt «Székely támadt» várat megtekinteni, aztán a cath. templom és gymnasium körét.

Jövet Fehéregyházán (Petöfy temetője, Haller gróf kast.), Segesváron keresztül (egyház, vár megtekint.), Erzsébetvároson (Apafi-kastély, templom) Medgyesen át Küküllővárra (ép várkastély) s Bethlen Sz. Miklóson (egészen kijavított Bethlen Miklós-féle kastély) jöttünk vissza 18-án.

Máj. 18—19-én, 20-án, 22-ig. Balassát irtam meg s egy ujságba való referátát a gyűlésről.

22—77-ig. A «Fővárosi Lapok» számára egy kis utirajzot irtam: «Körút Erdély közepén» címűt, melyben a Teleky könyvtár leírása s a székelyek, századok jellemzése a főtárgy. — Olvastam Torquato Tasso Gerusalemme liberatáját. —

Máj. 22—jun. 20-ig. Irtam egy beszélyt Papp Miklós naptára számára «A tanár futása» czímmel, melyben némely hanyag professzorra kívántam hatni. Aztán egy társadalmi beszély következett Balázs lapja «Magyarország és a nagy világ» részére. «Pár lap egy nevelő naplójából» czímmel (pályamű). Megírtam Küküllő várát is ugyane lap számára. Olvasmányaim a pragmatica sanctio Salamontól, a Fundgruben Kemény Józseftől.

Jun. 20—30—jul. 2-ig.

Jul. 5-én indultunk el Munkácsra. Somlyón pár napot mulattunk, Munkácson több mint 7 hetet. Máramaroson és Sz. Somlyón keresztül 13-ik sept. értem haza. — Annyit mondhatok, hogy soha az idő elvesztegetésének ennyire fájdalmas érzetével nem találkoztam; a számolat nehezebben nem esett. Megkezdtem «Lucanus» című tragédiámat is. — Olvasmányaim közt nevezetesebbek Asboth utazása, a Fundgruben Kemény Józseftől.

Sept.—oct.—nov. 21-ig. Ez idő alatt a tanodai foglalkozásomon kívül, érdemileg nagyon keveset tehettem. Nem akarom magam előtt titkolni, hogy ennek oka *elkedvetlenedés*. Elkedvetlenedés irodalmi viszonyaink miatt. Mind Toldy, mind Csengeri szemtelenül jártak el tudományos működéssel szemben. Mindkettő biztatott és megcsalt. Ennek aztán lett eredménye a *határozatlanság*. Nem tudom, mihez kezdjek. Nagyobb műhöz fogni a megjelenhetés reménye nélkül nem olyan, mit elbírnak, már csak családom érdekében is.

Mindezek mellett irtam egy beszélyt Friebeisznak «Vetélytársak» címűt (Kemény, Hunyadi) hozzá fogtam az enyedi kastély történetéhez; irtam egy

vezér cikket az Erdélyben felállítandó reáliskolákról, összeállítottam a Kemény-féle levélgyűjteményt.

Nov. 1-én Reményi Ede jött hozzám, kit reá vettem, hogy a főtanodai zenekar részére is játsszék. 100 forint alapított. Ezenkívül cserére léptem vele a múzeum érdekében. Elmenetele után rendeztem kis régészeti gyűjteményemet az iskola számára, mely eddig is több szép darabot foglal magában.

Ezeket megelőzőleg fényképezést is tanultam Orbán Baláztól s a negativokban nyertem is egy kis jártasságot. Ennek célja régészeti működés lenne.

Olvasmányaim leginkább történelmi és politikai tárgyuak. Többek közt Mohl Róbert, Salamon F. Pragmatica sanctioja stb.

Nov. 21-től az év végéig. Előbbi feljegyzéseim óta következőkkel foglalkoztam:

— A Kemény levéltár szemelvényeiből resumét készítettem s felküldöttem az akadémiának (Salamon F. kezébe.)

— *Az enyedi kastély történetét* megírtam — s felküldöttem Romer Flórisnak.

Irtam egy beszélyt a «Fővárosi Lapoknak», a «*püspök leánya*» címűt.

— Apróságok a *Vas. Ujs.* számára.

— Irtam egy felszólítást az iskola régészeti gyűjteményei érdekében.

— Végre irtam egy felszólítást a «Magyar lovag világ» története érdekében. Nem tudom, ajánlkozik-e reá előfizető. Addig, míg ezt nem látom, magához a leiráshoz nem foghatok.

Olvasmányaim ez idő alatt többnyire a középkorra vonatkoztak. Schlossert, s még néhány más írónak, Veber Györgynek különösen, műveit néztem át. Végre Szilágyi S. Magyar vértanuk című könyvét.

Ezenfelül, pár kisebb rendű regényen kívül gyengélkedésem alatt elolvastam ifj. Dumas Clemenceauját. Plastikusan kidomborított rettentően szép mű az élet (francia) teljes igazságával. Nálunk a társadalmi regénynek annyi életet kölcsönözni nem lehet, mert hála Isten, nincs annyi anyag miből. —

Terveim a jövő évre:

1., A «*magyar lovagvilág*», ha lehet.

2., *Néhány beszély* a lapoknak.

3., *Somlyó és vidéke* helyirata.

4., *A középkor története* isk. czélra.

5., Az enyedi osk. története befejez. (Bethlen G. adatai fürkészte.)

Csak egészség lenne; a mi ritkán van!

1867.

Martius 2-án. Ma teszem le az első betűt az új regényemből «A mi sebeink» vagy nyomorultaink címűből. Ennyi ez évi működésem összessége.

Jul. 10-én. Annyi dolgom volt, hogy nem érkeztem bejegyezni. Most is csak röviden jelzem, mi martius óta történt. Irodalmi működésem, a mennyire eszembe jut, a következő:

1., A «Fővárosi Lapoknak» egy novella Arany bulla nevű.

2., A «családi körnek» ugyanaz «Amit az ember nagyon kíván» című.

- 3., Czikkek szilági vasutat illetőleg a Honnak, ugyanoda nevelésügyi cikk.
- 4., N. Enyed története, Gyulafehérvár a Vas. Ujs. számára.
- 5., Czikkek a «Kolozsvári Közlönynek». Zilahi tanári értekezés stb.
- 6., Vita cikkek a «Hazánk és a külföldnek»-nek.
- 7., Beszéd Kemény Jánosnak, Gr. Péchynek.
- 8., *Felszólítás az enyedi kisdedóvó ügyében.*
- 9., Rövid kastélytörténet az Archeol. közl. számára.
- 10., Egy Zilahon felolvasott értekezés a gymnasiumban alk. históriai tanításról.

Mult hó végén merült fel azon eszme lelkemben, hogy tanárnak, ha hivatását felfogta, lehetetlen a párizsi óriási ipar kiállítás megtekintését elmulasztani. Sok áldozattal jár részemről, de meg kell lenni. Holnap indulok. Adja Isten, hogy a siker meg feleljen a hozott és hozandó áldozatnak.

Aug. 8-án érkezünk haza Párizsból. A költséget nem sajnálom. Mintegy 400 frtba került utunk, melyet Pest, Bécs, Linz, München (itt egy napi szünet) Stuttgart és Strassburgon át tettünk. 1858-tól Párizst roppantul megváltozva találtam. 10—20 ezer ház épült ez idő óta. A kiállítás nagyszerű volt. Sokat láttam, jegyeztem és tanultam.

Haza érve sürgősen munkához fogtam. A főiskola történetét kellett befejeznem. Mondhatom, nehéz munka volt, kivált vége felé, hol az adatokat mondhatni utczáról kellett szednem. Aug(usztus), szeptember, october és november, egy novellán kívül (Szegény Laczi!) még egy kisebb cikkem Thali számára. Kiállítási leveleket Emiliának irtam, különben a régészeti rész kidolgozatlan. *December elején bevégeztem a főiskola történetét. Ebből a tanodának az a haszna is volt, hogy levéltára történeti részét egyuttal rendeztem s egy csomó adatot gyűjtöttem.*

Novemberben néhány kirándulást tettem Fehérvárra régészeti érdekből.

Dec. 1—31. A «Beszély elméletét» irtam a Kisf. Társaság számára. E hóban meg kellett volna jelenni az enyedi főiskola történetének, de a bécsi nyomdász megcsalt.

Közl: GULYÁS JÓZSEF.

RÁKOSI JENŐ ZIVUSKA JENŐHÖZ.

Budapest 911. Julius 6.

Budapesti Hírlap Szerkesztősége

Kedves Barátom,

csodálkoznom kellene rajta, ha nem pusztá forma kedvéért tenné fel a kérdést, hogy emlékezem-e a nevére. A maga neve olyanféle emlék rám nézve, mint egy fiatal embernek utóbb be nem teljesedett fiatalkori álma. Igen gyakran eszembe jut a neve. Én annak idején a maga drámájában egy ritka tehetség lelkét sejtettem meg. Ezért exponáltam magam érte. De maga igen különös ember. Büszkeség és önérzet valamivel több magában, mint amennyi ahhoz szükséges, hogy mégis egész ember legyen az ember. Maga sem nem szeretett engemet eléggé, sem nem bízott bennem eléggé. Nem az én érzéseimre hallgatott, hanem a külsőségekre, melyek drámája sorsának nevezhetők. Visszavonult és a maga útján járt. Ez is szép, könnyen bele-nyugodtam, mert azt tartom, az igazi tehetség olyan mint a terhes asszony.

Eljön az órája és meg kell születnie annak, amitől megtermékenyül. Ha meddő marad végig, akkor én csalódtam s nem található benne az, amit én látni véltem.

Most jó Plató studiumával. Sajnos, a filozófiában teljesen iskolázatlan elme vagyok. S Plátónak éppen ezt a munkáját egyáltalán nem is olvastam. A többi jóformán ismételve mind. Ez se rossz, már mint az, hogy magamra adta magát. A költészetben a drámaírás, a tudományban a filozófia a legfelségesebb. Eszembe jut, hogy Sexpir drámáit Baconnak tulajdonítták. Nem tudom, nem fogja e maga is még drámaíráson végezni. Természetesen úgy gondolom, hogy maga sem tehet róla, ha úgy lesz. De akárminth lesz, engemet munkássága mindig fog érdekelni. Sajnálom, hogy magam nem vagyok illetékes arra, hogy értekezésével foglalkozzam, de gondom lesz rá, hogy arra való komoly ember kezébe adjam. Nem most mindjárt, mert ilyenkor az emberek nincsenek a kezem ügyében. De nem fogok róla megfelejtkezni. Ezzel be is zárom soraimat. Igen sajnáltam, hogy nem voltam itt a szerkesztőségben, mikor keresett. A névjegyét megtaláltam asztalomon. Levelének ellenben nagyon megörültem, ami tán meg is látszik egy kissé ezeken a sorokon. Isten magával. Szeretettel

Rákosi Jenő.

Borítékon: Ngs. Zivuska Jenő áll. középiskolai tanár urnak Besztercebánya.

Rákosi Jenő «felfedezettjeinek» egyike volt Zivuska Jenő (1876—1926), a fiatalon elhunyt újromantikus drámaíró. Vidéki tanár, filozófiával és költészettel foglalkozott. Később a debreceni egyetemen a filozófia magántanára. Írt költeményeket is (*Versek*, 1898), doktori értekezése *Pyrker László életrajza*. Sikereket a drámaírás terén ért el: annak az újromantikus iránynak volt utolsó képviselője, amelyet Rákosi Jenő honosított meg nálunk. Három drámát írt: *Az élet* (1899), *A vak Lorenzo* (1918) és *A tartozás* (1925.) Az első átdolgozva *A becsületbíró* címmel az Akadémia Teleki-jutalmával koszorúzta és a Nemzeti Színház elő is adta. Érdekes, nem mindennapi, tipikusan magyar tragikumú torzítótehetség volt. Érdemes lenne vele részletesebben foglalkozni. A levelet Zivuska Andornak, az író fiának, szíveségéből közlöm.

KOZOCSA SÁNDOR.

RÉGI MAGYAR HORATIUS-FORDÍTÓK.

A XVIII. század végén nálunk is föllendült Horatius-kultusznak az első deákosok kezdésétől Édes Gergely és Virág Benedek gyűjteményéig is (1819, ill. 1824) sok derék művelője volt. A fordítóknak hosszú névsorával találkozunk Csippak Lajos összefoglaló dolgozatában (Kolozsvár, 1912.), majd legújabbán Janovszky Antalnak sokszor a Csippak nyomain járó doktori értekezésében (1938). Azonban mindketten csak a nyomtatásban megjelent fordítások és átdolgozások szerzőiről adnak számot, még azokról is nagyon hiányosan. Nem emlékeznek — de a kutatás általában nem adott soha számot — DUGONICS ANDRÁSRÓL (Prónai Dugonics-életrajza sem említi), aki már 1774-ben, a *Trója veszedelmének* függelékében¹, a magyar időmértéknek nagyon gyöngye próbálgatásával Horatius két «Saffikumját»

¹ *Külömbféle versek* § III. és IV., 274. l.

nyomatta ki. Ez a kettő Horatiusnak magyarra legtöbbször fordított ódája, az *Integer vitae...* (L. I. 22.) és a *Rectius vives...* (L. II. 10.) Az előbbi így kezdődik:

Jámbor 's fedhetlen életű embernek
Noha tegzében nyilak nem hevernek
Még sincs dárdára maga oltalmára
Szüksége ennek.

A másik kezdetleges átültetésnek ez az első strófája:

Tsak azok élnek észszel e' világon,
Kik sem fetrengnek mindenkor a' hágon
Sem a' tengernek közepén nem mennek
A' tsónak' ágon.¹

Látható, hogy Dugonics — még inkább, mint az első deákosok — pusztán a füle után indul, sőt a sorokat inkább csak szótag szerint próbálja eltalálni; az első, második és negyedik sort rímeltetve érdekesképen leoninusokkal, helyesebben versus caudatusszal kísérletezik. Az igazi mértékes verseség nem jut el; de így is az első Horatius-fordítónk, aki az eredeti versmértéket legalább megközelítve törekszik a tibunai költőt tolmácsolni, s akinek fordításai nyomtatásban is megjelentek. — Rímes fordításoknak sok kísérlete jelenik meg első újságjainkban. Egy névtelen a *Carm. L. I. 1.-et* adja (M. Kurir 1788. 432.), AJTAY JÓZSEF enyedi diák a *C. L. II. 10.-ét* (M. Múzsza 1797. 222.) *Vég emlékezet Jósef' napján* címmel LATZKA FERENC Karcagról «Horacz' 3-ik könyvének 21. énekéből» küld fordítást (M. Kurir 1800. 343.), s «Horátz' első könyvének harmadik Éneke» jelenik meg a nyíresi FILEP JÁNOSTÓL (u. ott 1800. 410.) — A nem emlegetett Horatius-fordítók közé tartozik a két pozsonyi volt kispap — Kisfaludy Sándor ifjúkori barátai — DÖME KÁROLY² és PÉTERI TAKÁTS JÓZSEF is; Horatiusnak egyik szatiráját fordította le, Kazinczy «Lúdhattyú»-ja, LÁTZAI (SZABÓ) JÓZSEF lepsiényi ref. prédikátor, a későbbi sárospataki tanár. S leginkább közékük tartozik VÖRÖSMARTY MIHÁLY, akinek ifjúkori költeményei között több Horatius-fordítása maradt ránk. A későbbiek közül megfigyelhetők SÁROSY GYULÁRÓL: szintén ifjúkori kísérletei között találhatunk néhány óda-fordítást; ez a névsor bizonyára még sok névvel gyarapítható.

Horatiusnak sok fordítása azonban kéziratban maradt. Gazdag leőhelyük a szótáríró Kresznerics Ferencnek egy kéziratosa kötetében (*Horatius' Magyarázója, egybe kezdette szedni Kresznerics Ferenc Királyi Oktató,* amelyet a M. Tud. Akadémia kéziratára őriz. (M. Irod. Régi és Újabb Írók, 2. r. 5. sz.). Érdekes és hasznosnak ígérkező kísérlet volt: Kresznerics Horatius költeményeinek rendjében együvé akarta jegyezni minden egyes óda, szatira és episztoła magyar átültetését. (Föltűnő, hogy epodost egyet sem írt le.) Csak a kezdetnél maradt — jól mondja a címlap: egybe kezdette

¹ A fordító megnevezése nélkül megvan e versek másolata Mészáros Ignác *Tsallókői ódáiban* is (Nemz. Múzeum 208. II. Quart. Hung.)

² Döme Károlynak több Horatius-fordítása jelent meg Metastasio-fordításainak függelékében (1815); de valószínűleg ő rejtőzik a *Tavaszi virágok* (1805) D** jelzése mögött is.

szedni — de így is 132 óda-fordítást másolt kötetébe s 30-at a többi műfajéból; közöttük olyanokat is, amelyek itt bukkannak először elénk. Az alább majd külön említendő neveken kívül Baróti Szabó Dávid, Rájinis József, Révai Miklós, Fabchich József, Ráday Gedeon, Virág Benedek, Édes Gergely, Döme Károly, Látzai Szabó József, Péteri Takáts József, Földi János, Kazinczy Ferenc és Verseghy Ferenc szerepelnek fordításaikkal.

Ötven esztendő olvasmányi emlékeiből, kilenc kötetnyi *Analectáiból* (Szinnyei VII. 278.) másolta ki Kresznerics egy MELCZER KÁROLY nevű exjezsuitának¹ elég korai, 1775-ből való fordítását, az I. könyv 23. ódáját:

Klőe kérész engem, mint tegnapi gyenge vad-állat
 melly félénk annyát kietlen barlangokon üzvé
 a' szelek és erdők ártatlan kocka-vetésin
 Balgatag el-némul; mert vagy Kikeletkor öröm-szint
 Nemző fák levelin Zefirus puha teste röpüllött,
 vagy csörög a' zöld gyík futván a' túske-bokorba,
 Meg-rendül, mind szíve dobog, mind térdre le-roskad.
 Én pedig, ah, kérlek! nem mint Hírkánomi tigris
 vagy Gétuliai vadak hercege, körmös oroszlány
 Üldözlek Téged meg-emészteni. Férjfi javára
 Sárga gyümölcs immár vesd-meg függésed anyadtúl.

Melczer a rend feloszlatásakor Győrött Rájnisnak és Fabchichnak tanártársa, Molnár Jánosnak 1776-ban prefektustársa volt, és bizonyára jól ismerte Baróti Szabó Dávidot is. Valamelyiküknek, leginkább talán Molnár Jánosnak a buzdítása vagy példája ösztönözhetette a szárnypróbálgatásra, de az ódai formáig nem merészkedik, a horatiusi pajkos *Vitas hinnuleo me-t* hexameterekben fordítja. — Már inkább Révai vagy Virág példája készíthette Horatius-fordításra HORVÁT ISTVÁNT, akiről eddig is tudtuk, hogy ifjúkorában verseket is írt. Kresznerics a III. k. 22. ódájának fordítását őrizte meg:

Tér mezőt, 's roppant hegyeket megörző
 Szűz! ki a' félénk gyerek ágyas Aszszonyt,
 hogyha háromszor könyörög; haláltól
 Menteni kész vagy

E Majorkámnál bogozó fenyő-fa
 Im' tiéd! eztet sok üdőkig édes
 Kedv között dühhel rőfögő vad ártány
 Vérivel öntsem!

¹ Melczerrel sem Sommervogel, sem Stoeger nem írnak. Paintner megjegyzéseihez ez idő szerint nem lehet hozzáférni. Németh Ambrus szerint (*A győri tudomány-akadémia története*, 46. l.) 1760-ban és 1764-ben, mint ú. n. repetens a jezsuita tanárképző-intézetben volt Győrött, 1760-ban a jeles Hebeler Jakab volt a vezető tanára. Acsay szerint pedig (*A győri kath. főgimnázium története*, Győr, 1901. 67. l.) 1765-ben Győrött a parvista osztálynak volt a tanára. A szövegben közölt többi adatot Szinnyeiből vettem. (VIII. 1039. l.) Szerinte Melczer a rend feloszlatása után világi pap lett a győri egyházmegyében: megerősíti ezt Szabady Béla szíves értesítése, hogy 1776 tól Koller Ignác prépost rektorsága idejében Molnár Jánossal együtt prefektusa volt a győri nemesi konviktusnak. (*Calend. Dioecesis*. 1776. 96.) 1782-ben már nem szerepel az egyházmegyei kalendáriumában.

Mindezek — eddigi tudomásunk szerint — csak egyes kísérletek. Egész kis fordítás-csokra van azonban a Kresznerics-kéziratban HORVÁTH ELEK JÓZSEFnek (1784—1835), több dráma írójának illetőleg fordítójának, aki eddig sok alkalmi költeményéről volt ismeretes. Ovidius *Heroidáinak* fordítását sajtókészen hagyta hátra. (Szinnyei, IV. 1250. l.) Újabban nagyobb nevezetességre tett szert, mert egy nemrégiben napvilágra került Bánk bán-drámát is, sok valószínűséggel, neki tulajdonítanak.¹ Azt nem tudtuk, hogy Horatiust is fordította; Kresznerics 15 óda-fordítását másolta gyűjteményébe, közülük az I. 22-ét és a II. 16-ét évszám nélkül, a többi 1812-ből keletve. Kresznerics 1806—1812. Szombathelyt teológiai tanár volt, ott ismerkedhetett meg Horváth Elekkel, aki ugyanott teológiát végzett és azután is, hogy a papi pályát elhagyta, gyakran fordult meg szülővárosában.² Kresznerics 1812-ben Ságira ment plébánosnak; talán búcsúzóul kérte el és kapta Horváthtól Horatius-fordításait, melyek közül egyet (L. III. C. 7. *Quid fles Astarie...*) közlünk:

Mit sírsz Astarie? ám mihelyest tavasz
Leszsz, a' lengedező gyenge szelek haza
Hozzák hív szeretődöt,
Gygest Thynai sok jeles

Portékákkal. Az ő útja az Északi
Széltől tartata-fől, 's a' hideg Oricum
Táján számtalan éjjelt
Tölt álomtalanul, 's sirat.

De őt a' szerető Chloe' titoknoka
Kisértgetni ezer móddal igyekszik, azt
Mondván; Aszszonya érte
Él, hal 's a' te tűzdeddel ég.

És el mondja, miképp csalfa szabásival
Proctust el-hiteté a' gonosz Aszszony, és
A' szűz Bellerophonnak
Hajh! mint szegte nyakát! — 'S alig

Hogy még Péleus is meg nem öletteté,
Hogy szót nem fogadott Hyppolites' buja
Vágyának. De regét is
Mond, melly a' bujaságra kész.

Héjában! siketebb Icarus Öblinél
Ártatlan veszi ő mind ezeket. De.Te,
A szomszéd Enipéusz
Hogy még meg ne szeresd, vigyázz!

Bátor senki sem ér föl vele a' lovak
Kormányásaiban Márs mezején, se mint
Ő, oly frissen el úszni nem
Tud már Toska folyóban is.

¹ Kőmíves Kolos, *Bánk bán. Háromfelvonásos tragédia a XIX. század elejéről*. Szombathely, 1929. — Gálos Rezső, *Egy ismeretlen Bánk bán-dráma*. Bp. Szemle, 623. k. 44. l.

² Hor. *Carm.* I. I. 13., 19., 22., 29., 33., 36. — L. II. 1—5., 15., 16. — L. III. 7. és 26.

³ Kőmíves szerint (id. m.) munkái 1825-ig Szombathelyt jelentek meg.

Ejjel zárd be hamar házodat, és ki ne
Nézz onnénd, mikoron sipol előttd ő
'S bár Téged ha keménynek
Mond is, légy Te kemény, 's ne hidj.

A kötetnek egy még nagyobb csoportját alkotják magának KRESZNERICS-nek fordításai. Költői tevékenységéről eddig keveset tudtunk:¹ gyűjteményébe 25 óda-fordítását másolta be² és egy töredéket. (L. IV. 11.) Négy közülük (L. I. 16., 22., II. 10. és 16.) 1799-ből való, a legkésőbbiek (L. II. 20. és III. 27.) 1810-ből, sőt az említett töredék 1811. december 29-éről; a legtöbbnek azonban 1803 a kelte. — A koraiakból a magyarra legtöbbször fordított Licinius-óda (*Rectius vives, Licini...*) áttüktetését közöljük:

Boldogúl él az, Licini, ki folyvást
Vakton a' Tenger' közepén nem uszkál
Ójja a' szélvész, nagyon a' csalóka
Partra sem ügyel.

A' kinél helyt áll az arany közép-szer,
Nem botlik: nem lép sem avúlt szobákba,
Sem szemet szűrő Palotát nem épít
Józanon élvén.

A' magas fákat le-teríti a' szél,
Gyakran a' menykő le-csap a' hegyekre,
Felleget tornyok nehezebb tehertől
Széltire dülnek.

Bízik és jót vár bal esetben a' Bölcs,
Fél, ha pillantott neki a' szerencse,
El-jön a' Tél is, Tavasz a' reménye:
Bizton örülhetsz.

Bátor el-tűnt is, ki-derül napod még,
Néha meg-pendül az Apolló lantja,
Nem szokott mindig ki-feszülve lenni
Húzómos újja.

A' veszély-közben neki vesd erődet.
Kedvező sorsnál okosan cselekszel,
Hogy ha jó széllal teli telt vitorlád'
Öszve-szorítod.

E fordítások nem versenyezhetnek Virág vagy Verseggy átdolgozásaival: Kresznerics tudós volt, nem vérbeli költő. De ha Melczer és Horvát István egy-egy áttüktetésének megismerésével csak teljesebbé tettük a fordítók névsorát, Horváth Elek József és Kresznerics a Horatius-kultusz ápolóinak csoportjába tartoznak: nevüket nem mellőzhetjük Horatius hatásának magyar történetében.

KELEMEN GÉZA

¹ Egy költeménye (*Eggy Nemes Jérczéhez*) tévedésből Verseggy költeményei közé került. Egy másikat dalgűjteményébe (M. T. Akad. Népköltészet IX.) maga vett föl.

² L. I. 2., 10., 12., 16., 20., 22., 24., 30., 32., 38. — L. II. 2., 4., 6., 8., 10., 16. — L. III. 8., 11., 14., 18., 20., 22., 27. — L. IV. 2., 6., 11.

MÉSZÁROS MAGYAR SZEKRETÁRIUSÁNAK FORRÁSAI

A *Kartigám* szerzője 1793-ban formuláskönyvet adott az olvasóközség kezébe, ezzel a címmel: *Minden esetekre elkészült Magyar Szekretárius-ki örvendetes és szomorú, bajos és peres, s külömb-külobb más környül-állásokban és alkalmokban naponkint elő-kerülő leveleknek trására némelly el-készítetett példákat közönségessé téssen.* Ez a könyve tehát mindenkor tanácsra kész titkár; szerkesztésében gyakorlati szempont vezette Mészáros — ellentétben a szórakoztató jellegű *Mulatságos levelekkel*.

Természetes, hogy a leveleknek 450 lapnyi anyagát nem meríthette teljesen a saját képzeletéből Mészáros. Már Kertész Manó német mintát gyanil a *Magyar szekretárius* mögött, de nem ismeri még azt.¹ Mészáros csakugyan ismerte is Stockhausen leveleskönyvét², ezt meg is jelöli forrásául a *Mulatságos levelekben*. Ebből azonban csak a következő, klasszikus leveleket fordította le a *Szekretáriusban*: Cicerónak egy, az öccséhez, Quintushoz írt terjedelmes levelét³, Plinius levelét Clarus Septimushoz⁴, Phalarisét Lisicleshez⁵ a „bizodalmas levelek“ között és Pliniusnak Trajanus császárral való levélváltását⁶ az ajánlók között.

Jogi forrásait maga Mészáros is megnevezi a *Perbéli panasztételek avagy törvényes instántziák* c. fejezet előtt, ezzel a megjegyzéssel: „Husztí könyvéből“. Valószínűleg Husztí István: *Jurisprudentia practica seu commentarius novus in jus Hungaricum* (Buda, 1745) c. könyvét használta; az egyes levelekben idézi a megfelelő törvénycikkelyeket.

Ugyanezen fejezet utolsó két levele előtt ezt találjuk: „Khlosz könyvéből“. Ez nyilván Khlósz Pál: *Praxis seu forma processualis fori spiritualis, in Mariano-Apostolico Hungariae Regno non recepta* (Nagyszombat, 1756) c. munkája lehetett. Ennek kánonjogi részéből⁷ merítette Mészáros egy elválásról szóló, a püspöki szentszékhez intézett perbéli panasztételnek a forrását. A pörben hozott végzés szerint a püspöki szentszék a vármegye hatóságához utalja át a házasságtól vonakodó vőlegény ügyét.

Az egész leveleskönyv főforrását azonban egészen más irányban kell keresnünk. Ismeretes, hogy Mészáros életének nagy részét a Batthyány-családnál töltött szolgálat foglalja el: előbb a család egyházi alapítványait gondozza, majd gróf Batthyány Károly horvát bán⁸, végül gróf Batthyány József kalocsai érsek, a későbbi hercegprimás mellett titkárkodik. Kezén nagy számmal fordulnak meg a Batthyányoknak írt levelek: egészen természetes, hogy egyiket-másikat lemásolja készülő műve számára. A Nemzeti Múzeum levelestára 168. Fol. Hung. szám alatt a Batthyány-család

¹ Kertész Manó: *Szállok az úrnak*, Budapest, é. n., 177. l.

² Joh. Cristoph Stockhausen: *Sammlung vermischter Briefe*, Helmstadt, 1762—66, 4. kiadás, I—II.

³ *Szekr.* 277—306. l., Stockhausen, i. m. 2. k. 24—59. l.

⁴ *Szekr.* 260—61. l., Stockh. uo. 69—71. l.

⁵ *Szekr.* 261. l., Stockh. uo. 14. l.

⁶ *Szekr.* 139—41. l., Stockh. uo. 83—5. l.

⁷ *Institutiones juris canonici. Super causis matrimonialibus*. 165—240. l.

⁸ Gálos: *Adalék Mészáros Ignác életéhez*. IK. 1939, 65. l.

különböző tagjainak 1785—1767-ből való levelezését, legnagyobbrészt a gr. Batthyány Lajos nádorhoz intézett leveleket őrzi.⁹ Ezek közül Mészáros 54 levelet vesz át.

Alább közöljük az átvett levelek címét és a megfelelő Batthyány-levelek adatait (a *Szekretárius* csoportosítása szerint).

Szekretárius

Corresp. Autogr.

(Hivatalbéli tudósító levelek:)

1. N. Fő-Ispán a' Lappangó Országos Latrokról tudósítást ad példának okáért a' Felséges Királyi Helytartó Tanátsnak. (3—5. l.)
2. N. Vég-helyeknek vezérlő kommandása tudósítást ad valamely gyanos embernek meg-tartóztatása miatt p. o. N. Vármegyének. (5-7. l.)
3. N. Fő-Ispán tudósítást ad némelly el-fogott rossz mivoltú Levelek végett, p. o. az Udvari Kantzelariusnak. (7—8. l.)
4. Marius hogy Attyának nyavalyájában az Attya hivataljának dolgait minden fogyatkozás nélkül folytatja, tudósítja p. o. a' Fő-Ispánt. (10—11. l.)
5. N. Fő-Ispány tudósítja előre p. o. az Udvari Magyar Ministert, hogy a' Vármegyéje tisztesség tévő ajándék adásra készen ajánlotta magát. (12—3. l.)
6. N. Fő-Ispánnak az adó dolgában írja p. o. Gróf Sempronius. (13—4. l.)
7. Példának okáért Magyar Országban lévő Hadaknak kommandérozó Fő-Hadi Vezére tudósítást kér egy Vármegye Vitze-Ispánjától. (14. l.)

Gr. Károlyi Sándor levele gr. Batthyány Lajos kancellárhoz. Fol. 234.

Gr. Grassalkovich Antal levele a T. N. vármegyéhez. Fol. 129.

Gr. Csáky Antal levele gr. Batthyány Lajos kancellárhoz. Fol. 188.

Gr. Károlyi Ferenc levele gr. Batthyány Lajos kancellárhoz. Fol. 285.

Gr. Barkóczy Ferenc egri püspök levele gr. Batthyány Lajos kancellárhoz III. Károlynak római császárrá való választása után. Fol. 125.

Valószínűleg gr. Batthyány Lajos levele gr. Barkóczy Ferenc egri püspökhöz. Fol. 341.

Gr. Pálffy János levele gr. Batthyány Lajoshoz. Fol. 302.

(Mentegető levelek:)

8. Gróf N. mentegeti magát p. o. az Ország köz-adó állapotja gondviselésének igazgató hivataljától N. minister által. (28—9. l.)
9. Gróf N. menti magát Gróf Horátiusnál, hogy egy Fő-Aszszony-nak szóló levelét néki zárja-bé. (29. l.)
10. János menti magát, hogy Titus-nak kérésében nem szolgálhat. (29—30. l.)

Nádasdy Lipót levele gr. Batthyány Lajoshoz. Fol. 61.

Gr. Károlyi Ferenc levele valószínűleg gr. Batthyány Lajoshoz. Fol. 264.

Gr. Pálffy János levele gr. Batthyány Lajoshoz. Fol. 323.

⁹ *Correspondentia autographa praelatorum, magnatum Hungariae diomate patrio, saec. XVIII.*

(Hírt-adó levelek:)

11. Gróf N. hírt ad fel-vett Fő-Ispáni hivataljáról, p. o. Gróf Honoriusnak. (38. l.)
12. Báró N. hírt ad a' másodszori házasságáról, p. o. a' Gubernátornak. (40. l.)
13. Gróf N. hírt ad a' fia házasságáról p. o. az Ország Birájának. (40—1. l.)
14. Felelet az előbbire. (41—2. l.)
15. Gróf N. Ferentz hírt ad az Anya haláláról p. o. a' Kantzelláriusnak. (54. l.)
16. Gróf N. Magdolna hírt ad, p. o. N. Püspöknek a' Férje haláláról. (57—8. l.)
17. Felelet az előbbire. (59. l.)
18. Gróf N. György hírt ad a' Bátya haláláról, és temetése napjáról, p. o. Gróf NN. özvegyének. (61. l.)
19. Gróf N. István hírt ad az Attya temetéséről p. o. a' Királyi Udvar Hadnagyának. (62—3. l.)

(Szerentséző levelek:)

20. Gróf N. Péter szerentsézi p. o. a' mostani Palatinusnak Leopold Királyi Fő-Hertzegnek Neve napját. (69. l.)
21. Gróf N. Gábor szerentsézi p. o. a' Királyi Fő-Udvar-Mesternek neve napját. (70. l.)
22. Báró N. Mihály szerentsézi p. o. az Udvari Fő-Asztalnoknak neve napját (71. l.)
23. Gróf N. Ferentz szerentsézi p. o. A' Magyar Országai Királyi Fő Pohárnoknak születése napját (71—2. l.)
24. NN. királyi Tanácsos szerentsézi p. o. Gróf N. Tibornak neve napját egy jeles alkalmatossággal. (74. l.)
25. Báró N. Elek szerentsézi p. o. Gróf N. Anna Aszszonynak születése napját. (74—5. l.)
26. Más szerentsézés, p. o. az arany gypjas Bárany Vitézi jeles rendének Méltóságához. (81—2. l.)
27. Hasonló szerentsézés p. o. a' szent István Apostoli Magyar Király nagy keresztes vitézi Rendének Méltóságához. (81—2. l.)

Gr. Károlyi Antal levele gr. Batthyány Lajoshoz. Fol. 44.

Br. Sigray Károly levele gr. Batthyány Lajoshoz. Fol. 27.

Gr. Esterházy Ferenc levele gr. Batthyány Lajoshoz. Fol. 40.

Gr. Balassa Pál levele gr. Batthyány Lajoshoz. Fol. 26.

Gr. Barkóczy Ferenc egri püspök levele gr. Batthyány Lajoshoz. Fol. 49.

őzv. Széchenyi Antalné gr. Barkóczy Zsuzsanna levele gr. Batthyány József kalocsai érsekhez. Fol. 1.

gr. Batthyány József (aláírása hiányzik) felelete az előbbire. Másolatban, Fol. 48.

Gróf Erdődy György tudósítja gróf Batthyányt bátyjának, gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspöknek haláláról. Fol. 71.

Gróf Károlyi Ferenc tudatja gróf Batthyány Lajos anyja halálát. Fol. 45.

Br. Amadé László levele gróf Batthyány Lajos nádorhoz. Fol. 31.

Biró Márton veszprémi püspök levele gr. Batthyány Lajoshoz. Fol. 32.

Bárá Fischer Mihály levele gróf Batthyány Lajoshoz. Fol. 33.

Br. Amade László kellemes karácsonyi ünnepeket és boldog újévet kíván gr. Batthyány Lajosnak. Fol. 29.

Balogh László levele gr. Batthyány Lajoshoz. Fol. 36.

Gróf Erdődy György levele gróf Batthyány Lajoshoz. Fol. 30.

Gróf Bethlen Ádám levele gróf Batthyány Lajoshoz. Fol. 42.

Gr. Károlyi Ferenc szerencsézük gr. Batthyány Lajosnak az aranygypjas vitézi rend elnyeréséhez. Fol. 43.

28. Más szerentszés p. o. az el-nyertt Hertzegi Méltósághoz. (84. l.) Gróf Kemény László levele gróf Batthyány Lajoshoz. Fol. 38.
 29. Felelet az előbbire. (85. l.) Felelet az előbbire. Fol. 39.

(Üdvözlő levelek:)

30. Bárá N. István üdvözlí a' Karátson és új Esztendő Ünnepest, p. o. a' Magyar Ország kantzelláriusának. (92. l.) Ifj. Daniel István levele gróf Batthyány Lajoshoz. Fol. 5.
 31. Gróf N. Urbán üdvözlí a' Karátson, és Új-esztendő Ünnepest, p. o. Országunk szent koronája örízőjének. (93. l.) Honorius László levele gróf Batthyány Lajoshoz. Fol. 6.
 32. Hasonló üdvözlés, p. o. az Udvari Fő-Kamarásnak. (93—4. l.) Gróf Esterházy József levele gróf Batthyány Lajoshoz. Fol. 9.
 33. Hasonló üdvözlés p. o. egy érseknek. (94—5. l.) Honorius László levele gróf Batthyány Lajoshoz. Fol. 8.
 34. Hasonló üdvözlés, p. o. a' Tárnok Mesternek. (96. l.) (Biró) Márton veszprémi püspök levele gr. Batthyány Lajoshoz. Fol. 10.
 35. Hasonló üdvözlés, p. o. az Ország Birájának. (96—7. l.) Br. Barkóczy Ferenc egri püspök levele gr. Batthyány Lajoshoz. Fol. 12.
 36. Hasonló üdvözlés, p. o. egy Püspöktől az Ország Primásának. (97—8. l.) Gróf Barkóczy Ferenc levele gróf Batthyány Lajoshoz. Fol. 13.
 37. Hasonló üdvözlés, p. o. a' Kantzelláriusának. (98. l.) Gróf Károlyi Ferenc levele gróf Batthyány Lajoshoz. Fol. 15.
 38. Hasonló üdvözlés, p. o. az ezer tulajdonos Vezérének, és Theresiai Királyi Hadi jeles Rend nagyobb kereszt Vitézének. (99. l.) B. Devetts levele gróf Batthyány Lajoshoz. Fol. 16.
 39. Hasonló üdvözlés p. o. a' Királyi Udvar Fő-Palotás Vitéznek (100. l.) Gróf Haller Gábor levele gróf Batthyány Lajoshoz. Fol. 53.
 40. Hasonló üdvözlés az Udvari Fő-Vadász Mesternek. (101—2. l.) Gróf Károlyi Sándor levele gróf Batthyány Lajoshoz. Fol. 34.
 41. Más hasonló üdvözlés p. o. a' Királyi Tárház Fő kints-tartójának. (102—3. l.) Gróf Károlyi Sándor levele gróf Batthyány Lajoshoz. Fol. 35.

(A különbféle kéreményű levelek között:)

42. Gróf N. Ventzel kéri p. o. egy Fejedelemnél be-járó Ministert, hogy bizonyos dolgában kívántató parantsolatért lenne köz-munkás. (112. l.) Gróf Károlyi Sándor levele gróf Batthyány Lajoshoz. Fol. 260.

Ajánló levelek:)

43. Gróf N. Fábián el-nyomattatott ügyét ajánlja, p. o. ő Felsége előtt nagytelhetségű Gróf Herakliusnak (131. l.) Gr. Teleki Ádám levele gr. Batthyány Lajoshoz. Fol. 78.
 44. N. Bernárd egy Árvának ügyét ajánlja p. o. Gróf Kajusnak. (134-35. l.) Gr. Balassa Pál ajánlja br. Makolány Tamás ügyét gr. Batthyány Lajosnak. Fol. 194.
 45. Gróf N. Jónás NN. ifjú Grófot ajánlja p. o. a' Fő-Kamarás Úrnak Udvari Kamarás hivatalra. (135—36. l.) Gr. Pálffy János ajánlja gr. Pongrácz Gáspárt komornyiki hivatalra gr. Batthyány Lajosnak. Fol. 303.

(A kérelmes levelek között)

46. Gróf N. Kozma Gratziant ajánlja p. o. Az Personálisnak ítélő Mesteri hivatalra. (157-58. l.)

Tr. (?) Imre ajánlja Szegedy Lászlót assessori hivatalra gr. Batthyány Lajosnak. Fol. 185.

(Meg-köszönő levelek:)

47. Monoszló meg-köszöni p. o. egy Miniszernek néki meg-igért közbejárását. (203. l.)

Gr. Haller János levele gr. Batthyány Lajoshoz. (Fol. 56.)

48. Gróf N. Albert p. o. Gróf Horatzius által meg-köszöni ő Felségének kegyelmét, hogy hivatalja váltását el-engedte. (203. l.)

Nádasdy Lipót levele gr. Batthyány Lajoshoz. Fol. 62.

49. Árnold köszöni p. o. Aureliusnak, hogy a' Felséges Udvarhoz való kérésében segedelmeskedett. (204-5. l.)

Gr. Csáki Zsigmond levele gr. Batthyány Lajoshoz. Fol. 190.

(A vigasztaló levelek között:)

50. Gróf N. Gábor Fejedelme halálán való szánakodását, és vigasztaló buzgóságát az Udvarnál be-jelenti p. o. az Udvari Fő Kantzellarius által (219-21. l.)

Gr. Teleky Ádám levele gr. Batthyány Lajoshoz III. Károly halála után. Fol. 83.

(Emlékeztető levelek:)

51. Bárá N. Donát emlékezteti p. o. Gróf Remigiust a' királyi Kamaráságért bényújtott kérésre. (232. l.)

Br. Amade László levele gr. Batthyány Lajoshoz. Fol. 76.

52. Dezmér emlékezteti p. o. a' Hadi Tanátsnak Fő-Helytartóját az Udvarhoz be-adott könyörgésre. (232-33. l.)

Bánffy Dénes emlékezteti kérésére gr. Batthyány Lajost. Fol. 216.

(Külömb-külömbféle alku, és más mivoltu levelek:)

53. Házások között fel-tett el-váló levélnek formája. (344-48. l.)

Szapáry Miklós és Gyöngyösi Nagy Sára elváló levele. Fol. 327-328.

54. A' fel-ülő Nemes, avagy Insurgens katonák esküvésének formája: p. o. Mária Therésia alatt. (404 l.)

Juramentum officialium Insurgentium. Fol. 289.

Ezeket a leveleket Mészáros legnagyobbbrészt szószerint másolja le, csupán a személyes vonatkozásokat változtatja meg néha és — purizmusához még a hivatalos nyelvben is ragaszkodván — az idegen kifejezéseket helyettesíti megfelelő magyarokkal. Nem egyszer csak a levél első felét használja fel, máskor csak egy-két mondatot vesz át; viszont arra is van példa (gróf N. Ventzel, ill. gr. Károlyi Sándor «külömbféle kéreményü» levelében), hogy még a levélben szereplő nevet is megtartja. (Károlyi Nemzetes Vitézlő Lippics Boldizsárról ír; Mészárosnál megmarad Nemzetes vitézlő N. Boldizsárnak.) Alább három levelet hasonlítunk össze a Mészáros-féle másolattal: kettőn (br. Amade László szerencsész és gr. Csáky Zsigmond megköszönő levelén) Mészáros alig változtat, csupán a személyes vonatkozásokat alkalmazza elképzelt levélírójának személyéhez; a harmadiknak (Szapáry Miklós és Gyöngyösi Nagy Sára elváló levelének) latin kifejezéseit mindenütt magyarosítja.

Corresp. autogr. Fol. 31.

Méltóságos Gróff Palatinus Urunk!

Kegyes és: kegyelmes Uram! Uram!

Áldozik az én szívem is! az sok Áldozóknak számtalan sokaságával Excellentiád Nagy Neve Napjának! Nagy: és: szerencsés virradásához! és: mivel! ezen Nagy világosság, legh elsőbb fényre, Hazánknak, és: Fiainak! borulok az Egekhez! és: ohaitam! hogy: minden Éghi, és: Égh alatt való temérdek Áldásoknak tetézet fűrtösségével, térjen! virradgyan! és: fényeskedgyék! Koronás Annyai Feölséghünknek, Szent Koronánknak, és annak árnyéka alatt született Fiainak boldogulására, árnyékozására! és: oltalmára. Illy rövid Bötükben zárván, sem határt, sem rakoncztát nem tudó buzgóságimat, és: affectusimat! Excellentiád örökös kegyelmében, örökkösen el rekesztett! máskint is, az Nagy Méltóságos Batthyány Háznak, magamat, és: Nemzetemet, igaz, és: tökéletes alkotmányának vallom! Így esedezik, és: áldozik!

Excellentiádnak

Nagy Méltóságának

Alázatos örökös Híve

B. Amade László.

Marcalthéó 23^a Aug(usti)
1763.

Corresp. autogr. Fol. 190.

Méltóságos Groff, és Cancellarius Bizodalmas, és kiváltképpen való Nagy jó Uram!

Ezen holnapnak második napján költ Méltóságos válaszló és engem nagyon vigasztaló kegyes levelét Excellentiádnak, hogy tudni illik Felsőges Urunk alázatos Instantiamot a' Tarnok Székbeli Tisztek Salariuma iránt kegyelmessen applaudalni, és resolvalni méltóztatott, ezen mai Postán vévén tartozó tisztelettel, alázatosan köszönöm Excellentiád gratiáját, mellynek, Isten után tulajdonitom egyedül Felsőges Urunk(nak) ezen Instantiában is adott illy kegyes resolutioját, tapasztalván szüntelen ugy hozzám, mint egész Familiámhoz Excellentiádnak magával született nagy kegyességét érdemünk felett

Szekretárius 69. l.

Felsőges Királyi Fő-Hertzeg, Nádor Ispán Urunk!

Kegyelmes Uram Uram!

Áldozik az én szívem-is a' sok áldozóknak számtalan sokaságával *Fő-Hertzegségéd* nagy neve napjának nagy, és szerentsés virradásához! És mivel ezen nagy világosság leg-elsőbb fénye Hazánknak, és fiainak, borúlok az Egekhez, és ohajtom, hogy minden égi, és Ég alatt való temérdek áldásoknak tetézett fűrtösségével térjen, virradjon, és Fényeskedjék koronás Atyai Felsőgünknek, szent Koronánknak, és annak árnyéka alatt született fiainak boldogulására, árnyékozására, és oltalmára. Illy rövid betűkben zárván sem határt, sem rakoncztát nem tudó buzgóságomat, *Fő-Hertzegségéd* örökös kegyelmében el-rekesztett! máskint-is az Nagy *Felsőgü Austriai* Háznak magamat, és Nemzetemet igaz, és tökéletes alkotmányának vallom. Így esedezik, és áldozik

FŐ-HERTZEGSÉGÉD

Nagy Méltóságának

Alázatos örökös híve.

Szekretárius 204-5. l.

P. P.

Eksztzellentiád Méltóságos válaszból azon engemet nagyon vigasztaló tudósítást, hogy tudni-illik Felsőges Urunk alázatos kérelmemet a' vömnek alkalmaztatása, és meg vigasztaltatása iránt kegyelmesen helyben hagyni, és kegyes rendelésével el-is tekélleni méltóztatta, különös örömmel meg-értvén, alázatosan köszönöm Eksztzellentiádnak érette közben-járult kegyességét, mellynek egyedül tulajdonitom Felsőges Urunknak ezen kérésemre adott illy kegyes, és ohajtott rendelését. Tapasztaltatta ez által Eksztzellenziád úgy hozzám, mint egész Familiámhoz magával született nagy szeretetét érdemünk felett: kiért a' szent Isten áldja-meg, és nekem-is! adjon még oly módot, és

is, kiért az Szent Isten áldgja Excellentiadat, és Nékem is adgjon még olly modot, és tehetséget, mely által Excell(entiá)dhoz, és egész Méltóságos Házához tartozó hív szívemet, és szíves igyekezetemet, hogy mindenkori kegyes Parancsolatira tellyességgel fel áldoztam, valósággal bizonyithassam, a'mint hogy élek, halok

Excellentiadnak

Alázatos hív szolgája igaz

Attyafia

Lesten 5^a Martii

1737.

G: Csáki Sigmond

Corresp. autogr. Fol. 327.

(Szapáry Miklós és Gyöngyösi Nagy Sára elváló leveléből.)

Ötödször. Minthogy migh az Aszszon kívánsága szerint resultál kilencz Ezer forint; arravalo nézve assecurálom, hogy intra Triennium plenarie, et sine ullo defectu le fogh tétetödni. Az annuális interventioért pedig ugyan annuatim lészen forinttya Haromszáz, idest 300. Kit is hasomloképpen annuatim meg adni, vagy adattatni fogok minden halladék nélkül. Az meghadásnak napja lévén mindenkor Mindszent Napja: vagy ha pedig én ugy akarnám, hogy edgyszer-smind ennyihány Esztendők erant is Contentatiot tenni akarnék? azt acceptálni, és defalcationban venni tartozzék az Aszszon.

tehetséget, mely által fő rendű szelnélyéhez, és egész méltóságos Házához tartozó hív szívemet, és szíves igyekezetemet hogy mindenkori kegyes parancsolatira fel-áldoztam, valósággal bizonyithassam; a' minthogy tellyes ezen indulattal élek és maradok.

Szekretárius 347. l.

(Házások között fel-tett el-váló levélnek formájából. — A felek neve: N. Rézmán és N. Duruska.)

Ötödször: Minthogy még az Aszszony kívánsága szerint három ezer forint maradna hátra; arra való nézve ezek iránt bizonyossá tészem ő kegyelmét, hogy három esztendők alatt egészen, és minden fogyatkozás nélkül azok-is le-fognak tétetödni. Az esztendőbéli el-tartásért pedig ugyan esztendőnkint lészen forintja háromszáz, az az 300 fl. mellyeket-is hasonlóképen esztendőnkint adni, vagy adattatni fogok minden halladék nélkül, az meg-adásnak napja lévén mindenkor mind szent napja. Vagy ha pedig én úgy akarnám, hogy egyszersmind egynéhány esztendők iránt-is előre, meg-elégíteni kívánnám, azt fel-venni, 's jövődő esztendőbéli tartásában betudni, 's be-venni tartozzék az Aszszony, kötelezvéni magamat egyébaránt törvényes szorítással-is ezeknek megtartására, 's meg-tartatására.

A Batthyányakkal való kapcsolat más forrásra is fényt derít. Mészáros, mint az uradalom kezelője, összegyűjtötte az ezzel kapcsolatos (magyar, latin és német nyelvű) iratokat. Ez a Nemzeti Múzeum kéziratárában *Acta varii argumenti Excelsae Familiae Comitum a Battány Dominia, eorumdem statum, administrationem, et officiolatum concernentia* címmel 440 Fol. Germ. jelzés alatt található. Mindjárt az első helyen a jószág tisztviselőinek szánt terjedelmes utasításokat találunk: «Allgemeine Ambts- und Kantzley Ordnung wie selbige künftighin in unseren sam(m)entlichen (!) Herrschaften auf das genaueste befolget werden soll.» Ezeknek jórészt szóról-szóra megfelelnek a *Szekretárius* utasításai: «Az Uraságokban meg-tartandó Tisztí, és kantzelláriabéli közönséges Rendeknek, mellyeket meg-tartani a'

gazdaságbéli Tisztek tartozni fognak, FORMÁJA.» (415–50. l.) Mindössze egy-két részletet hagy ki közülük Mészáros és a végén két lappal megtoldja a rendtartást.

Még egy forrásra következtethetünk. A bizodalmas levelek között foglalt helyet Zakeus és Fridolin levélváltása (240–43. l.). Zakeus arról értesült, hogy fia rossz társaságba keveredett és nem tanul; ezért megdorgálja Fridolint. — A fiú feleletében tisztázza a helyzetet: atyjának értesülése téves volt.

Miller Jakab Ferdinándnak 1788 okt. 16-án sógorához, Mészároshoz írt, a Nemzeti Múzeum irodalmi levelestárában található levelében ezt olvassuk: «Ha Sogor Uram Szerdahelyi Concipistával, vagy Rudnákné Asz(sz)onyom(m)al össze-találkozik, ne sajnálja nekik mondani, hogy Consiliarius Takács Urnak bátron mondhatják, hogy a' mind nem igaz, a' mit fiáról innént Váradrul néki irtak. Ha Consiliarius Ur én töllem, vagy Miháloczy Uramtul tudositást kívánt volna, mink ötet másképpen informáltuk volna. Arrul bizonyos lehet Consiliarius Ur, hogy a' fia nem korhelkedik, hanem vagy én hozzá, vagy Miháloczy Urhoz jár, és [nagyon] hogy a' törvényben szép progressusokat téssen: a' Gazdájátul pediglen sok moreseket nem köll várni, mert, nemo dat, q(uo)d n(on) habet.»

Valószínű, hogy Mészáros Takács tanácsosnak és fiának ezt a levélváltását szerezte meg és másolta le.

Az idézett levelek a *Szekretárius*nak jelentékeny részét alkotják, de korántsem szolgáltak mintául valamennyi darabjára — így a «tisztességes szerelemről szőlő levelek» egyetlen forrása sem ismeretes. Lehetséges, hogy más levelek is voltak szeme előtt, hiszen a Batthány-levelek csak 1767-ig terjednek. Az sem lehetetlen, hogy ismerte Femer Kilián hasonló szerkezetű formuláskönyvét¹: abban is vannak «szerentséltető, meg-köszönő, szerelmes, lakodalomba hívogató, halottra hívó, ajánló, barátságos, vigasztaló, kéregető, mentetető, tudositó, amortizáló és törvényes levelek», akárcsak Mészárosnál. Stilusa is mutat némi hasonlóságot a *Magyar szekretáriusé*-val. De lényeges különbség az, hogy 1. Mészáros mindenféle rendű és rangú személyek leveleit adja például, míg Femer nem jelöli meg, hogy ki és kinek írja a levelet; 2. Femer szerelmes levélmintáiban sokkal bizalmasabb hang jut kifejezésre («Lelkem, kedves drága jó Uratskám»; «kedves drága kintsem, Hamisan Fel-biztalm: Hamiskodó Szeretöm», stb.), viszont Mészáros itt is megtartja egyéb műveiből ismert finomkodó, gáláns stilusát; 3. Femernél a hivatalos levelekben egész félmondatok vannak latinul, Mészáros legfőkébb csak egy-egy latin szót kever leveleibe.

MAY ISTVÁN.

¹ Femer Kilián: *Mindennapi közönséges és barátságos levelek*. Posonyban, és Kassán, Landerer Mihály költségével, 1776.

KÖNYVISMERTETÉS.

Zolnai Béla. Szóhangulat és kifejező hangváltozás. Acta Universitatis Szegediensis XII. Szeged, 1939. N. 8-r. 203 l.

Nyelvesztétikai irodalmunk az utóbbi három évtizedben örvendetes fellendülésnek indult. 1908-ban jelentek meg az első tanulmányok, s azóta több jeles művelője akadt, akik között éppen Zolnai érdemes tanulmányaival a legfigyelemreméltóbb. Ez a tanulmánya is az idevágó régibb és legújabb szakirodalom teljes ismeretével készült, és az adatok nagy számával, valamint mély és finom megfigyeléseivel kiváló.

Nyelvesztétikai irodalmunk már százötven évvel ezelőtt örvendetesen megindult Kazinczy felléptével, aki korát a «nyelvszeretés epochájának» nevezte. Neki volt kortársai közt a legnagyobb érzéke a nyelv kifejező képessége és szépsége iránt. A nyelvújítás új és lehetőleg szép szavakat akart teremteni. E nyelvszépítő mozgalomnak eredményeit 1846-ban Szvorényi József *Magyar ékes szókötés* c. jeles munkája zárja le. A Magyar Nyelvör nem rokonszenvezett a nyelv szépség fogalmával, szubjektív, tudományos nem értékesíthető gondolatnak tartotta, amely hamis utakra vezetheti a nyelvészt. Simonyi *A magyar nyelv* c. művében ki is jelenti, hogy a nyelv fejlődésében jóformán semmi szerepe nincs, és gúnyos példaként említi, hogy «báj, varázs, borong szép és választékos szavak, pedig háj, darázs, dorong egészen hasonló, majdnem ugyanolyan hangzásúak s mégse szépek». (II. k. 2. kiad. 257. l.) A Nyelvörnek ez az ellenérzése a nyelvészettika iránt voltaképpen a nyelvmetafizika elleni állásfoglalásból táplálkozott. Hiszen mindkettő Platon *Kratylos* c. dialogusában már együtt szerepelt. Így van ez Fogarasi János nyelvmetafizikájában is s a Nyelvör főleg ez ellen és az alapján készült Czuczor-Fogarasi-féle *Nagyszótár* etimológiai ellen harcolt. A nyelvészettika csak most, 30 év múlva, napjainkban lendült fel újra hazánkban is, főként Vossler és Bally úttörő munkássága nyomán.

Zolnai Béla e művében a nyelvészettika két fontos fejezetét tárgyalja: a szóhangulat és a kifejező hangok szerepét. Mindkettő a nyelv emocionális elemeinek vizsgálata az eddig jóformán kirekesztőleg vizsgált értelmi szempontokkal szemben. Mindinkább tudatára jutunk, hogy a nyelv elsősorban lelki termék s lényünknek nem annyira objektív, szemlélő, logikus, mint inkább érzelmi alkatából fakad. Amit beszédnek nevezünk, egy egész lényünkkel egybeolvadó életfolyamatnak tünete, amelyben a tudattalannak jut a lényegesebb szerep. (173. l.) Zolnai a szóalak és jelentés viszonyát vizsgálva megállapítja, hogy tisztán akusztikai hatásról csupán az indulatszók-

nál és értelmetlen szavaknál beszélhetünk, máskor a jelentés mindig befolyásolja a hangzást, sőt ez a hangzás csak akkor érvényesülhet, ha a jelentés támogatja. *Tanár* pld. Vörösmarty *Vérnászában* illő neve a remetének, de mint közönséges szó, *tanár* = professzor, közömbös színezetű. *Harang* hangfestő szónak tetszik, jelentése miatt, de a fonétikailag majdnem azonos fr. *harangue* (üdvözlő beszéd) nem mutatja ez esztétikai értéket. Simonyi említett példái ugyanezt a tételt bizonyítják. A jelentés nélküli személyneveknél olykor az dönt, milyen társadalmi rétegre vonatkoznak. *Mári* nem csúnyább hangzású, mint *Mariska*, de közönségesebb. E fejezetben tárgyalja a szerző a szóismétlés, refrén, alliteráció, rím, ritmus, cezura, enjambement kérdéseit. Ez utóbbi: összetartozó mondatrészek átvitele a következő sorba, Aranynak még mintha «sással metszette volna fülét», a mai szabad versben pedig közönséges. Zolnai szerint «a magyar modern szabadvers az enjambement végletekbe vitt alkalmazásával visszatérni látszik az óklasszikai sorvégek szabadságához.» A rímről szóló fejezetből kiemeljük azt a finom fejtegetést, amely az *olá* és *tolá* rím visszás hatását állapítja meg Arany *Harminc év múlva* c. költeménye végén, noha verstanilag kifogástalan.

A kifejező hangok fejezetében a hangutánzás, hangmetafora, hangsúly és melódia kérdéseit tárgyalja, különösen az expresszív hangsúlyozás és hangváltoztatás eseteit. Érdekes, hogy a francia hangsúly érzelmi hatás alatt kezd napjainkban a szó vége helyett, mindinkább a szó első szótagjára esni, úgyhogy már-már megváltoztatja az egész nyelvnek akusztikai jellegét. Az expresszív hangváltozásnak három osztályát állapítja meg a szerző: kvantitatív (megintlen, csupádon-csupá), kvalitatív (a raccsolás, a dentális *r* háttérbe szorulása a gutturális *r* előtt, ami a párizsi előkelő körök divatjából indult ki) és formatív: az «ablaut», amely a magyarban nem, és a nazalizáció, amely szórványosan fordul elő (hajlong, tátong, szólongat).

Nincs terünk itt a könyv nagyszámú és szellemes fejtegetéseit részletesebben említeni. Új tudomány rendszerét adja itt Zolnai, ahol még az adatok összegyűjtése is a rendszerező feladata. A szerző nem barátja a racionális csoportosításnak, inkább a problémákat keresi és fejtegeti. Példáit főleg a francia nyelvből veszi, a magyar írók közül Adyt kedveli. A könyv a francia közönségnek is készült és francia anyagán kívül még terjedelmes francia kivonatot is tartalmaz. A magyar elméletírók közül többször kegyelettel emlékezik meg Imre Sándorról, ki a nyelvészettika feladatait már a hetvenes években, a Nyelvőr uralkodása idején, megsejtette s többször találóan utalt rájuk.

ZLINSZKY ALADÁR.

Merényi Oszkár: Bárd Miklós. Somogy-csurgói Könyvtár, XI. kötet. Kaposvár, 1939. 8-r. 172 l.

Merényi Oszkár könyve Bárd Miklósról, amelyet szerényen «adalékok»-nak nevez, a költő első, teljes életrajza. Fáradhatatlan kutatómunkásságán kívül kezére játszott itt a szerzőnek az a körülmény is, hogy módja volt betekinteni Bárd írói hagyatékába: az első kísérletekbe, félig kész vagy kiadatlan műveibe, gazdag levelezésébe, s hallani olyan bizalmas közléseket, amelyek nélkül hőse sajátos egyéniségét nem sikerült volna ennyire meg-

Közelítene. Innen, hogy míg az eddigi méltatások a *költővel* foglalkoztak, Merényi már az *ember* életútját is igyekszik több-kevesebb teljességgel meg-rajzolni. Hat hosszú fejezetben igen színesen beszéli el ezt Merényi, s olyan epizódok kíséretében, amelyekről eddig nem, vagy nem ilyen alakban tudtunk, mégis az a benyomásunk, hogy sok kíváncsatos rész elmaradt belőle — valahogy még valószerűbben, hogy ne mondjuk, pragmatikusabban kellett volna megfogalmazni egyes dolgokat. Mert így, bizonyára az idő és a szereplők közlése miatt, rajzán még sok a kegyelethől fakadt, eszményítő vonás, leírásaiban gyakori a novellisztikus hang. De talán még inkább érezhető ez a hajlam a könyv második, nagyobb felében (II—IV. rész), ahol Bárd költészetének, közelebről lírájának, regényeinek és drámájának elemzését nyújtja az író, kétségkívül nagy apparátussal és részletező gondnal. Hogy bevezetőül egyenként, csaknem kronologikus sorrendben foglalkozik a költő első zsengeivel, ismerteti tárgy-, hang-, hangulat-, nyelv- és formabeli gazdagodásukat; hogy azután bemutassa, mint érlelődnek egyre színesebbékké és reflektálóbbakká versei, főként a természet és a katonaelet imádatán, mindent átható faj- és emberszereteten, néha szimbolumokká válva, másutt álomképekké és látomásokká finomodva stb.: az helyes, de a későbbiekben, mikor a költő műhelyéről, képzeletéről, életérzéséről és életfelfogásáról, humoráról, istenérzéséről és magyarságáról szól — a mondottam nevek mind egy-egy fejezet címei — vajon nem szaggatja-e túltúl szét a költő egységes lelki húroztatát? Bizonyára jobb és művészből lett volna, ha ezeket az esztétikai elemzéseket a költő életfolyamába olvasztja bele, ahol az ember és a költő mély megindulásai folyton egymásba fonódva jelentkeznek. Így, szétszórva, nehezebb apperceptálni megállapításait, s a mellett, ennyi billentyűn játszva, maga a kritikus is többször ismétlésekbe esik, p. o. a költő rendkívüli természetszeretetének, örök magyarságának, Zsók iránt érzett halhatatlan szerelmének rajzolgatásánál. Aztán kíváncsatos lett volna a költőt végig bizonyos korrajzi keretbe állítani, benső kapcsolatba hozni kora irodalmával, eszményeivel és irányjaival, amire itt-ott tesz is kísérletet Merényi, pl. a 90-es évek lírájának rajzában. Vagy szerettük volna látni, kik, miben és mennyire voltak ihletői, mintái, akár hazaiak, akár külföldiek, miben válik el kortársaitól s emelkedik arra a magános magaslatra, ahol szinte egyedülivé vált a magyar lant ezeréves történetében! Viszont igen sikerült fejezetei a könyvnek az a néhány szakasza, amelyekben Bárd Miklós képzeletét, magyarságát, majd mint a magyar katonai ideálnak eleddig talán a legjellegzetesebb képviselőjét méltatja, egészen eredeti vonásokkal és találóan.

Merényi Oszkár könyve e kisebb-nagyobb fogyatkozások ellenére is tudós munka. Minden lapján érzik, hogy lelkesedéssel s a költő műveinek s a rá vonatkozó irodalomnak teljes ismerete alapján készült, mint első komoly életrajzi kísérlet, határozott nyereségnek mondható. Hőse alakját közelebb hozza hozzánk s nemcsak szívünkhöz, hanem az újabb magyar tíra fejlődéstörténetéhez is. S ha hangja néhol talán panegirikusabb jellegű, mentségére szolgálhat, s nincs mit restelkednie érte, a költő mindig tisztán és melegen érzett varázsa. Ez is nemesebb vonás, mint a száraz és ridegen elemző hajlam, amely mindent fölszínesen, vagy fölényesen tekint.

PAP KÁROLY.

Schulek Tibor: Bornemisza Péter. 1535—1584. A XVI. századi magyar művelődés és lelkiség történetéből. Sopron-Budapest-Győr, a Keresztény Igazság kiadása. 1939. N. 8-r. XII és 450 l.

A hittestvér lelkes szeretetével és a tudós lelkiismeretességével megírt munka van előttem. A szerzőt elsősorban az érdekli: milyen volt a XVI. század közepének s benne Bornemisznak vallási gondolkodása; könyve tehát az egyháztörténetnek szorgalmas kutatóját mutatja, de hősének munkaterülete, irodalmi jelentősége s a szerzőnek ez irányú alapos képzettsége egyben az irodalomtörténetnek is sok adalékot nyújt. Schulek legkézenfekvőbb forrása maga Bornemisza; nemcsak teológiai álláspontjának megvilágítására, hanem életére vonatkozólag is onnan hoz rengeteg, köztük nagyon sok eddig észre nem vett adatot. Ezeket gazdag levéltári kutatással egészíti ki. A könyv valóban a XVI. század magyar művelődésének és lelkiségének közelebbi megismeréséhez segít.

Irodalomtörténeti szempontból ezek a megállapításai látszanak legfontosabbaknak: *Siralmas éneke* valószínűleg 1556 tájáról való; *Szent János látásáról* szerzett éneke is Olaszország meglátogatása előtt keletkezett; *Elektrája* Tanner hatására vezethető vissza; az sem lehetetlen, hogy a darab épen Miksa ünneplésére készült; Balassi Bálintnak csakugyan nevelője volt; 1564 után nincs meg benne a humanista és protestáns újabban emlegetett kettőssége, hanem «isten küldetése tántoríthatatlan tudatával» prédikátor; halálának valószínű dátuma 1584.

Érdekes, hogy Bornemisza prédikáció gyanánt ajánlja a verses bibliai história elmondását. Az ország nyugati felén szemmeláthatóan mérsékelő hatása van Bornemisznak a protestánsok egymás elleni vitatkozására; csak az anabaptismus és antitrinitarismus ellen van harag benne. Hitvallási álláspontja: vallja a communicatio idiomatumot, úrvacsorai tana tisztán hirdeti az ubiquitást, a praedestinatio-tanban kifejezetten a kálvini tanítással szemben foglal állást. A reformációnak tehát a wittenbergi irányához tartozott.

Bornemisza írásait — szerzőnk szerint — az életegység és életközelség jellemzi, beszédeit tervszerűség, stílusát szemléletesség; a postillákat elsősorban olvasásra szánta. A szentírási szövegek újszövetségi része rendszeren Félégyházi, ótestamentumi része pedig Heltai fordításából kerül. A külföldi és magyar egyházi irodalomban meglepően jártas.

A könyv függeléke kritikai megjegyzések kíséretében veszi számba a Bornemiszaról eddig megjelent irodalmat. Ebben a részben fontos annak — a szöveg során is kiemelt — tételnek a hangoztatása, hogy nincs alap a *Balassi Menyhárt áruttatásáról* szóló darab Bornemiszához kapcsolására.

A könyv nagyon becses és értékes forrása a magyar XVI. század megismerésének.

ALSZEGHY ZSOLT.

Dr. Lázár Béla: Pekár Gyula, trói arckép. Császár Elemér elnöki megnyitójával, melyet a Petőfi Társaság (1937 novemberi) emlékezésén olvasott fel, Agyagfalvi Hegyi István, Gyökössi Endre és Szathmáry István Pekár-ódaival. Képekkel. Budapest, a Petőfi Társaság kiadása, 1939. 8-r. 168 lap.

A Pekár Gyuláról írott könyvnek a címlapján megjelölt tartalmából bennünket e helyütt csak Lázár Bélának terjedelmes, 146 lapos tanul-

mánya érdekel. Ez a dolgozat az elhunyt regény- és drámaíróról szóló irodalomnak eddig kétségtelenül legértékesebb darabja, «írói arckép» a szó igazi értelmében. Pekárt, az *íróművészt* ábrázolja benne, az *emberből* csak annyi vonást véve, amennyire az *író* megértéséhez szüksége van, s az életrajzi adatokból is csak azokat válogatja ki, amelyeket az alkotó lélek kialakulásának, fejlődésének rajzához nem nélkülözhet. Ha Taine miliő-elmélete úgyszólván már feledésbe ment is — erről mélyreható fejtegetést olvashatunk a tanulmányban — ma sem lehet el nélküle a kutató. Lázár is pontosan megrajzolja a miliőt, amelyben Pekár írói egyénisége kialakult, de tovább megy s a «*faculté maîtresse*» tévtanával szakítva, a lélekelemzés módszerével mutatja ki azokat az elemeket, amelyekből az író lelkisége összetevődött. Rámutat az őseitől öröklött ösztönökre, festő hajlamára, az erős külső benyomások (Justh Zsigmond, a Czóbel-kastély, a négy párizsi év a maga szalón- és irodalmi életével, okkultista hajlamával, a sok utazás, a politikai szereplése, Tisza István stb.) nyomán támadt lelki visszahatásokra, kiemeli Pekár hatalmas fizikumának lelki szempontból való nagy jelentőségét (cyklothym vonásokkal átszőtt schizothym-alkat), megállapítva, hogy az atléta-test és az érzékeny lélek sajátos ötvözete meghatározta költészetének belső formáját. Igen érdekes az író egyénisége fejlődésének rajzában annak a megvilágítása, miképpen alakul a költői lélek a kívülről eredő tényezők, főképp az irodalmi példaképek hatására. Nem azt tartja elsősorban fontosnak, hogy mit tanult az ember Justhtól, Bourget-től, Stendhaltól, Jókaitól s a többiek-től, hanem azt, hogy ezek a külső ösztönzések az írói lélekben, ennek érzelmein átszűrődve, miképpen indítják meg képzeletét, miképp nyerne az író lelki tartalmának megfelelő formát.

A tanulmány Pekár írói egyéniségének legfőbb vonásait a fejlődéstörténeti rajz kapcsán mutatja be. Benne az atléta és az író elválaszthatatlan egységet alkot: az erős hit és optimizmus jellemzik; ősi ösztönei távol tartották a materializmustól. Érdeklődését leginkább a legendás mult kötötte le, de romantikus szemléletmódjában sem szakad el az életközelségtől, sem a jelentől. Érzelmes lélek, sok benne a líraiság, minden lapját áthatja a szenvedély, s ez az oka, hogy a multból vett meseanyagot a jelen érzelmeivel, elsősorban a magáéival színezi. Tévedtek azok, akik Pekárban csak a «multak szakadékan bolyongó Bayard lovagot» látták: «Pekár Gyula minden mult-idézése mögött szimbolikus elgondolások tornyosulnak.» Ez a líraiság hozta magával, hogy Pekár nem ült fel magára az erkölcsbíró talárlját, mint Bourget, nem ítél, hanem elbeszél: művészi képzelete alkot, nem értékkel. Képzeletét is érzelmi mozzanatok indítják meg. Megkapóan ábrázolja Lázár azt az érdekes fejlődési folyamatot, amely a külföldi nyomokon elinduló Pekár lelkében végbemegy, amint leszakadván az idegen gyökerekből, hazai talajba kötődik: az érzelmeik elmélyülnek, a képzelet egyre gazdagodik valós elemekben, s képzelet-teremtette alakjai is egyre igazabb életet élnek.

Pekár műveinek méltatását az író fejlődésének rajzába iktatja Lázár s elsősorban ennek a folyamatnak megvilágítása céljából ismerteti azokat, bár értékelésükre is nagy gondot fordít. Ebben is derék munkát végzett ha megállapításaiban nem is osztozunk mindig.

A Pekárról festett írói arckép megnyerő, de találó is: méltó írójához és tárgyához. Olyan író munkája, aki alaposan ismeri és nagyrabecsüli Pekár műveit, s épen olyan jól ismerte és szerette Pekárt, az embert. Érdeme, hogy tiszteletreméltó szeretetében is tárgyilagos tudott maradni.

CSÁSZÁR ERNŐ

Hankiss János: Tormay Cécile. Budapest, Singer és Wolfner, 1939. 8-r. 275 l.

Mindenképen egyetérték Hankiss Jánossal, amikor emelkedett szellemű bevezetésében megokolja, miért szeretne Tormay Cecil jellemrajzával életmintát adni a többi magyarnak. És vallom vele együtt, hogy ez a vállalkozása nem könnyű s nem tudománytalan feladat. Hisz ennek a magyar asszonynak — amint helyesen megállapítja — «emberi és írói nagyságát bizonyos értelemben föl kell fedezni, jelentőségét a magyar történelem és a magyar irodalom folyamatában meg kell világítani». Valamely író vagy gondolkodó méretét művei súlyának és hatásának dinamikus természete szabja meg; ha igazán van mondanivalója az elkövetkező korok minden fordulata számára, akkor tovább él írásaiban és világít a késői nemzedékeknek. Egyébként legfeljebb könyvtárak névjegyzékében tengődik még ideig-óráig. A nagy író rendszerint nagy ember. Művészete az örök szép és az örök jó kitejezett élményekben megnyilatkozó harmóniája. Mi azonban erkölcsi s mi esztétikai értékelésének alapja? Mindenesetre könnyebb az ethos vonatkozásainak megítélésére az etikai relativizmus napjaiban is a biztos alapot megtalálni, mint a sokszor egymással szembenálló esztétikai rendszerekből az objektív értékeket kihámozni s zsinórmértékül felhasználni.

Hankiss János könyvét élvezettel olvastam, mert színes és eleven, sokszor költői lendülettel szárnyal. Két mondattal jelzi munkájának célját-módszerét: «Az életrajz, a jellemrajz szabadon alakulhat a rajzoló nézőpontja, a kor igényei és főképp: a modell természete szerint» — írja a bevezetésben. «Csak az a fontos, hogy az utolsó lapokig jutva ők is (t. i. az olvasók) érezzenek valamit abból a varázsból, amely nem volt *csak* a tökéletes nőiesség-varázsa s nem *csak* a mi korunkban oly ritka férfias bátorság és céltudatosság bűvölete, hanem a kétségtelen nagyság és a teljes emberség sugárzása». A feldolgozásnak ez a két elve Platon szellemét idézi fel emlékezetünkben, mert az egyik a mintára (εἰδωλον), a másik pedig az intuitív megértésre utal. Ám a nagy görög híres hetedik levelében azt is hangoztatja, hogy bölcselétének lényegét nem lehet írásba foglalni s tovább közvetíteni. S nyilvánvaló, hogy egy kivételesen gazdag művészlélek belső világának fényét és tüztét sem tudjuk merőben az értelem segítségével, tehát csak diszkurzív úton felfogni s megérteni. Csakis alkotásainak átélésével, a műveibe való beleérzéssel és irracionális indítékainak feltárásával leshetünk el lényének jellemző vonásaiból annyit, amennyit. Ezen fordul meg épen a művészi termék megértésének foka s következképpen az alkotójáig való felemelkedés, a vele való áthasonulás mérete. Hogy az értelmezésnek ez a módja lehetséges és nem kizáróan szubjektív értékmérés, elég Diltheynek az élmények gyökeréig menő klasszikus elemzéseire hivatkoznom. Csakhogy ezzel az eljárással nagy nehézség és még nagyobb veszedelem jár. Ezért esik meg

igen gyakran az életrajzzal, hogy a tárgyilagos és rátermett szerző sem látja meg a nagy ember egynemely jellegzetes vonását, ha idegen az ő lelki világától, és sokszor olyan mozzanatokat is beleérez műveibe s cselekedeteibe, amelyek egyáltalán nincsenek meg bennük. Közismert például Szent Ferenc két remek életrajza, Thode H. s Sabatier P. szép könyve. Mindegyik megszólaltatja s beszédesen szemlélteti a Poverello szelíd és bájos lényét, s kora is megelevenedik általa előttünk. Mégis, az idevágó irodalomban ugyancsak nagy vita hullámszik még ma is körülöttük, mert a két tudós részben a maga egyéni felfogását igyekezett igazoltatni Assisi szentjével, részben pedig nem tudott a modell természetéhez teljesen áthasonulni.

E könnv szerzője is a — mondjuk — platonai módszert választotta. Erre őt tárgya s saját lelki adottsága kényszerítette. Művének megítélésekor tehát ez a kérdés: mennyire sikerült Tormay Cecilt művészetének bemutatásával és egyéniségének megfestésével megjeleníteni.

Hankiss hangulatos és szeretettel megírt *Invocatio*val vezeti be könyvét. Alig három lap, de méltó Tormay Cecil alakjához. Ezután tizenhárom fejezetre tagolódik «a törekeny szöke asszony» életének és munkásságának érzékeltetése. Majdnem másfél ívnyi jegyzet a tudományos apparatus. Végül Szegedy-Maszák Aladárné Tormay Cecil írásainak jegyzékét közli. A kötetet több kép is illusztrálja.

Tormay Ceciltől magától tudom, hogy Hankiss János hosszú évekig foglalkozott az ő egyéniségének kibogozásával és művészete forrásainak feltárásával. Könyvét forgatva az a meggyőződése, hogy megértő elmélyedéssel és ritka erudíciójának távlataival igen-igen közel hozta számunkra ezt az Isten-áldotta asszonyt. Lelki fejlődése életének külső körülményeivel párhuzamosan bontakozik ki előttünk. Plasztikus ábrázolásban éled fel az a szellemileg nagyrangú környezet, ahonnan származott és az a kultúrkör, amelyben nyitott szemmel a hatásokat magába szívta. Fölöttébb mozgékony szellemi alkatának sokrétű fogékonysága családjának sokoldalú műveltségében gyökerezik. Rendkívül világos gondolkodása, latin mértéklartása s alakító művészetének szabatosága is a római írónak nevelődött elődök hagyatéka. S ezt a talajt megtermékenyíti Daruvár, azután Firenzének, a virágok városának megigéző irodalmi s művészi légköre. Beszélnek a tényezők és érezzük a hatásokat, amelyek a fiatal leány benső világát kialakították. Sorra felvonulnak a művek, kezdve az első kísérletektől *Az ősi küldött* utolsó simításáig. És miközben szerzőnk az egyes műveket boncolgatva bemutatja, az alakok jellemzésével és az események szellemi tartalmának megrögzítésével egyúttal az író érzés- és gondolatvilágának alkotó elemeit is összefonja. Ebben a bemutatásban az elbeszélések és regények alakjai maguk figyelemztetnek bennünket arra, hogy mivel és miként képviselnek művészi vetületben örök elvi kérdéseket és mélységesen emberi érzelmeket. A szavak jelentése elsősben is az értelmünkhöz szól. Tormay Cecil művészete, rövid mondatainak ereje, kiemeli jelentésüket mindennapi értelmük szűrkeségéből és valósággal felmagasztosítja hangulati velejárójukat. Hankiss ezt az érzelmekeltést mindenütt megérezte s híven tolmácsolja, a nélkül, hogy — egy-két helyet nem tekintve — önmagát adná értelmezésekor.

Azt mondja Hankiss, hogy Tormay Cecil Arany János második tanítványa. Az első Madách Imre volt. Ez a megállapítás már egymagában is útmutatást ad arra, milyen irányban keressük művészetének erejét. S a görög ihletésű elbeszélések tárgyalásakor megérteti velünk, majd később jó néhányszor megint elénk állítja, hogy ebben a magyar lélekben mennyi sajátossága ragyogott a görög szellemnek. Az interpretátor áthasonulásának terjedelmét talán legjobban épen e görög természetű vonások megértése mutatja: Tormay Cecil megbűvölő képzeletének áradása sohasem nyomta el hideg értelmének szavát, a magyar földből táplálkozó ösztönös erői egységbe olvadtak intellektuális energiáival. Ennek az érzelmi és értelmi kiegyensúlyozottnak a középkori s a renaissancebeli értelemben vett humanitas a kerete-foglalata. Belőle sarjadt európaiassága s modernsége is. Benne fogant meg a munkáiból áradó finom gyöngédség és biztos erő. Ez a görög-keresztény beállítottság szülte az író is, a szónokot is. Ebből a forrásból buzog festőisége és őszintesége, határozottsága és lelki jósága. Való igaz, hogy ifjúkori műveiben panteista színezetű hangokat üt meg, de amint az évek telnek és mulnak, világnézete is izmosodik és egyre több benne a pozitív kereszténységnek alapvető mozzanata. Csak a katolicizmus hitének átélése s kegyelmi eszközeinek használata tudta őt a *Fioretti* mesteri s az eredetivel egyenrangú tolmácsolására felemelni. S csakis ezen az úton járva tudta életének tragikus esztendeit tisztaságában és igazában bízva úgy megjárni, ahogy Hankiss is finoman és tapintatosan megrajzolja.

Tormay Cecil mesélő művészetét elemeire bontva s lélektani megindításaira elemezve halljuk zengeni. Hankiss egy-egy hasonlattal és a mélységekbe való látásával sokkal többet fejez ki, mintha hosszú fejtegetésekkel magyarázgatná a forrásokat, az indítékokat és eszközöket. Az utolsó fejezet — *Az ember elment, a művész marad* a címe — különös szépséggel mutatja be Tormay Cecil művészetének oszlopait és technikáját. Hogy azonban ekkora mértékben érezzük a művész megszólalását, az Hankiss írásművészetén fordul meg. Könyvének ereje s plasztikája, lélektani tudása s esztétikai kultúrája mellett fordulatossága és eleven stílusának szépségében van. Helyenként azonban egy-két germanizmus is szalad tolla alá, némely mondat numerusa megbomlik-megtörik. A könyv vége felé levő fejezetek kidolgozása nem éri el az előzőknek tökéletességét, de tudom, hogy miért lehetett ezt így, csakis így megírni.

Véleményem szerint Hankiss Jánosnak teljes mértékben sikerült a magyarságnak ezzel a munkával életmintát adni s Tormay Cecil nagyságát platonai értelemben világítóul és gyönyörködtetőül elénk állítani. S ez nagy és értékes szolgálat, hisz korunk oly szegény a bensőséges világ gazdagságában.

CAVALLIER JÓZSEF

Doktori értekezések 1937–38-ban:

12. *Pados Ottokár O. S. B.: Vörösmarty természetszemlélete.* Budapest, a szerző kiadása, 1938. 8-r., 68. l.

A szerző dolgozata elején rámutat V. természetérzékének eredetére: születési adottság, gyermekkorának szép tájai, majd szerelmi vágyódása. Kár, hogy nem utal sem arra, hogy mennyit vett át természetszemléletébe

a romantikából, sem arra, hogy a költő által rajzolt tájak nem l'art pour l'art természetképek, hanem a költő lelkiállapotának vetületei. V. természet-szemléletét területek szerint vizsgálja, s megkülönböztet benne vizuális élményeket, akusztikai hatásokat és taktórus vagy motorikus elemeket, majd példákon mutatja be ezek szövevényét, a dinamikus képpé olvadó nagyszabású víziókat. Meggyőző érveléssel bizonyítja, hogy a költő ideális, elképzelt tájak mellett nagy szeretettel rajzolta meg azt a vidéket, hol — legalább is vágyaiban — oly boldog volt: a Völgyseget, Bonyhádöt és környékét. Sőt ennek a tájnak a rajzát átvitte a *Zalán futásának* leírásaira is: a Bodrog mentéről voltaképpen a Völgyseg rónája mosolyog ránk. Az utolsó részben a természet áttekintésével: a megszemélyesítéssel és a természet életével foglalkozik. (Rámutat arra, hogy Vörösmarty megszemélyesítései mások, mint a klasszikus epikusoké: ő saját magát viszi be költészetébe, a maga érzelmeit, hangulatait.) Végso megállapítása: — «Vörösmarty természet-szemlélete alapján véve nem szemlélet volt, — — — hanem művészi megnyilatkozási forma», melyet a művész kifejezéslehetőségeket kereső ösztöne alkotott meg. A természet mögött nála mindig megfalsáljuk a költőt, az ő érzelmeit, az ő hangulatait. Végül két kisebb hibára hívjuk fel a szerző figyelmét: többször beszél akusztikus víziókról. (51. l.) A vízió mind etimológiai-lag, mind értelmileg látási képzet; a hallási képzeteknek a hallucináció az eredménye. A két szomszédvárból vett egyik idézetnél pedig (42. l.) a földet korholgató fecskét a szerző úgy értelmezi, hogy a fecske kevesli a táplálékát, ezért korholja a földet. Szerintünk azonban a *korhol* szó itt a *horzsol*, *súrol* szó szinonimája, s a fecske repülésére vonatkozik.

13. *Gaál Ferike Jolán: Móra Ferenc (1879–1934).* Budapest, a szerző kiadása, 1938. 8-r. 72. l.

Móra Ferenc mint ember és mint író egyaránt igen rokonszenves egyéniség volt: érthető, hogy a szerző sokszor nem tudta magát kivonni hatása alól. Érezzük, hogy tárgyilagosságra törekszik, de hiányzik a történeti távlata, hisz dolgozatát mindössze négy esztendő választja el az író halálától. Az értekezés felosztása nem szokványos: jóformán az egész dolgozat életrajz. Részint a saját kutatása, részint rokonok és jóbarátok közlése alapján rajzolja meg Móra emberi portréját, s ebbe megkísérli beleágyazni Mórának az írónak munkásságát. Elég jó szemmel veszi észre a szerző Móra írói munkásságának egyik legjellegzetesebb vonását: nagyfokú szubjektivitását, de ezen túl nem is megy, nem bocsátkozik sehol a tárgyalt művek méltatásába, nem vállalkozik sehol irodalomtörténeti fejtegetésekre, hanem megelégszik Móra munkáinak tartalmi ismertetésével. Az *Ének a búzamezőkről* c. regényének keletkezését közvetlen élményből magyarázza: az író külföldről hazatérve, a határ mentén egy búzaszentelő környettel találkozik. Ez a kis epizód valóban megvan Mórának a *Daru-utcától a Móra Ferenc-utcaig* c. posthumus munkájában, a nélkül azonban, hogy bármi utalás volna is regényre. A szerző nem veszi észre, hogy ez a jelenet legfeljebb csak a címet adhatta a regénynek. A dolgozat terjedelméhez képest túl rövidnek érezzük a befejezést: Gaál Ferike nem egészen egy oldalon megkísérli összefoglalni dolgozatának eredményeit, de csak néhány köz-helyre van ereje.

BERCZIK ÁRPÁD

IRODALOMTÖRTÉNETI REPERTORIUM.

Az 1938-ik év irodalomtörténeti munkássága.

(Negyedik, bef. közlemény.)

II. Egyes írók.

Rab Gusztáv. Mentont ajánlanám. (Regény.) 332 l. — Ism. Kozocsa Sándor. Diárium. 69. l. — P. Lloyd. 59. reggeli sz. — Uj Nemz. 64. sz. — Bodó Béla. P. Napló. 58. sz. — Kállay Miklós. Nemz. Ujs. 81. sz. és Képes Krón. 19—20. sz. — Bp. Hirl. 64. sz. — (H. E.) M. Hirl. 59. sz. — Függetlenség. 86. sz. — Bresztovszky Ede. Népszava. 64. sz. — Kardos László. Nyugat. II. 144. l. — Nyizri Imre. Szocializmus. 206—207. l. — (Zs. J.) Uj Idők. I. k. 311. l. — Erdős Jenő. Szép Szó. VII. k. 172—173. l. — (L. M.) Magyarság. 59. sz. — (B. Gy.) Magyarország. 59. sz. — (p. l.) Ujs. 53. sz.

Rab Gusztáv beszél új regényéről. M. Hirl. 53. sz.

Raffy Adám. 1. A lélekklató. (Regény.) 313 l. — Ism. (B. B.) P. Napló. 18. sz. — P. Hirl. 55. sz. — (—g.) Élet. 389. l. — Szenczei László. Korunk. 191—192. l. — Kisbény János. Kalangya. 278—279. l. — 2. Heródes. (Regény.) 352 l. — Ism. P. Lloyd. 296. esti sz.

Rájniz József. Bakos József. Rájniz József kéziratos epigrammagyűjteménye. IK. 58—65. l.

Rákosi Jenő. A szerelem iskolája. Szinj. (Felújítás.) Nemzeti Színház. Ism. Máthé M. Lajos. M. Kultúra. I. 28—29. l. — Keresztury Dezső. Korunk Szava. 71. l.

Rákosi Jenő rímjátékai. Bp. Hirl. 6. sz.

Ráskai Ferenc. 1. Áram a tengerben. (Jászai Mari rajeci regénye.) 18 l. — Ism. Kozocsa Sándor. Diárium. 221. l. — (—i.) Bp. Hirl. 264. sz. — P. Napló. 245. sz. — P. Lloyd. 258. reggeli sz. — (F. J.) P. Hirl. 246. sz. — 2. Az örök lemez. (Regény.) 166 l. — Ism. M. Hirl. 91. sz. — Literatura. 247. l. — (—nde) Esti Kurir. 125. sz. — Ujs. 81. sz. — (v. P. Hirl. 75. sz.

Ráth József ifj. Versek. Szeged. 48 l. — Ism. Literatura. 265. l.

* **Ravasz László.** Kerecsényi Dezső. Ravasz László, az író. M. Szemle. 33. k. 52—56. l.

Ravasz Mihály. Élni vágyó hangok. (Versek.) — Ism. Lőrinczi László. Brassói Lapok. 243. sz.

Reményi József. Keresztury Dezső. Az amerikai magyar író. M. Szemle. 34. k. 157—164. l.

Reményik Zsigmond. Sarjadó fű. (Regény.) 310 l. — Ism. Virágh Miklós. Erd. Helikon. 628—629. l. — Pap Gábor. Korunk. 567—569. l. — Fűsi József. Toli. 227—228. l. — Kovalovszky Miklós. Szép Szó. 6. k. 495—497. l. — Fejtő Ferenc. Szocializmus. 302. l. — H. E. M. Hirl. 126. sz. — (n. a.) Ujs. 127. sz.

Kemény Gábor. A szatirairó Reményik. Korunk. 187—188. l.

Sándor József. Reményik Zsigmond. Korunk. 685—688. l.

Réthy Zoltán. Én így imádkozom. (Versek.) — Ism. Pusztai Sándor. Nemz. Ujs. 6. sz. — Pusztai Sándor. Korunk Szava. 200. l.

Révai Miklós. Veszélka László. Révai Miklós és Sopron. Soproni Szemle. 262—263. l.

Révész Béla. Régi bárf. (Írások.) — Ism. Kárpáti Aurél. P. Napló. 35. sz. **Zsoldos Jenő.** Révész Béla és a zsidóság. Libanon. 6—9. l.

Révész Imre. Enzedetlenül. (Versek.) — Ism. Molter Károly. Erd. Helikon. 462—463. l. — (Kkj.) Korunk. 94—95. l.

Reviczky Gyula. *Vajthó László.* Reviczky és Arany. Bp. Szemle. 251. k. 157—178. l.

U. az. Reviczky Gyula levele Arany Jánoshoz és huszonegy mutatóba küldött verse. I. K. 177—182. l.

U. az. Reviczky és Schopenhauer. Bp. Szemle. 250. k. 209—227.; 317—341. l.

Riedl Frigyes. *Rubinyi Mózes.* Riedl Frigyes. Ujs. 81. sz.

Rítőók Emma. *Tévelygők.* (Regény.) — Ism. Illés Endre. Uj Magyarság. 270. sz. mell.

Rolla Margit. *Ezüstharang.* (Versek.) 128 l. — Ism. cs. z. Láthatár. 289. l. — P. Napló. 116. sz. — Kozocsa Sándor. Kat. Szemle. 566. l. — (—ő.) Képes Krón. 27—28. sz. — Vajthó László. Prot. Szemle. 411. l. — Kunszery Gyula. M. Protestánsok Lapja. 111. l. — Radnóti Miklós. Nyugat. II. 138—139. l. — F. T. Uj Idők. I. 955. l. — Bp. Hirl. 97. sz. — P. M. Magyarság. 109. sz. — M. Hirl. 131. sz. — B. A. M. Nemzet. 104. sz. — 8 Órai Ujs. IV. 28. sz. — A Reggel. V. 22. sz.

Rónay György. *Keresztút.* (Regény.) 270 l. — Ism. Fehér Gábor. Prot. Szemle. 280—282. l. — Réty Andor. Erd. Helikon. 74—75. l. — Thurzó Gábor. Napk. I. k. 116—118. l. — V. S. Uj Élet. 42. l. — Szerb Antal. Nyugat. I. 232—233. l. — (a. i.) Szocializmus. 208. l.

Kézai Béla. Rónay György. Vigilia. 234—237. l. — Rónay György. Válasz. U. o. 238—240. l.

Rózsahegyi László. *Hajnali csók.* (Regény.) 173 l. — Ism. Semetkay József. Diárium. 69. l. — (ky.) Népszava. 35. sz. — (R. P.) Toll. 72—73. l. — M. S. Ujs. 1. sz.

Rubinyi Mózes. *Peterdi Andor.* Rubinyi Mózes. Mult és Jövő. 81. l.

Rumi Erzsébet. *Ragyogó zöldön, viola árnyak...* (Versek.) — Ism. Pallos László. M. Kultúra. I. 223. l. — (r. m.) Literatura. 152. l.

Ruszkabányai Elemér. *Mégis élek.* (Regény.) Szeged. 528 l. — Ism. Kenyeres Imre. Diárium. 69—70. l. — (I. M.) Magyarság. 12. sz. — K. S. Kat. Szemle. 501. l. — (—m—) P. Napló. 76. sz. — Ifj. Vajda János. Ujs. 47. szám.

Sajó Sándor költeményei. Összegyűjtötte és bevezetéssel ellátta: Bartha József. Az előszót Pintér Jenő írta.

Salamon Ernő. *Ének a szolgák sorsáról.* (Versek.) — Ism. Molter Károly. Erd. Helikon. 463—464. l. — (Kkj.) Korunk. 714—716. l.

Sándor István. *Kérékgyártó Imre.* A magyar «poéta doctus». Nemzeti Ujság. 64. sz.

Sándor Judit. *Én csak a szívemet adhatom.* (Versek.) — Ism. Vajda Ernő. Prot. Szemle. 146—147. l.

Sásdi Sándor. *Ősz felé.* (Regény.) 227 l. — Ism. (ky.) Népszava. 35. sz. — Bihari Miklós. Uj Idők. I. 242. l.

Schöpfung Aladár. *Lázár Béla.* Szerecsenmosdatás. Koszorú. IV. k. 95—102. l.

Seress Imre. *G. P. Seress Imre.* Irodalomtört. 150—151. l.

Sik Sándor. *Császár Elemér.* Sik Sándor. Koszorú. IV. k. 251—253. l.

Sillay Erzsébet. *Schnellerné.* Legjobb otthon. (Versek.) — Ism. Ferenczy László Marcella. Erd. Szemle. 9—10. sz.

Simán Erzsébet. *Gergely lányok V. emelet.* (Regény.) — Ism. Divinyi Mihály. Diárium. 70—71. l. — Nemz. Ujs. 35. sz. — P. Lloyd. 81. reggeli sz.

Simkó Elemér. *A miről az emberek beszélnek.* (Rajzok.) — Ism. M. Hirl. 126. szám.

Simon Menyhért. *I. Kisebbségi ének.* (Versek.) Munkács. — Ism. Bellyei László. M. Minerva. 61—63. l. — Zalai Fodor Gyula. Napk. I. 197. l. — 2. Testvéreknek üzenem. (Versek.) Munkács. — Ism. Bellyei László. M. Minerva. 61—63. l.

Simonfay Margit. *Hogyan lettem írónő?* M. Női Szemle. 18—20. l.

Simor Miklós és Ásguthy Erzsébet. *Gázmérgezés a Domb-utcában.* Napi-hír 16 képben. Debreceni Szính. 1938. X. 7.

Gáspár Jenő. *Az einémult költő.* Nemz. Ujs. 228. sz.

- (d. f.) Nemz. Ujs. 188. sz.
G. P. Irodalomtört. 206. l.
- Solt Endre.** Nincsenek véletlenek. (Vígj. 3 felv.) Belvárosi Színház. 1938. IV. 27. — *Ism. Máthé M. Lajos. M. Kultúra. I.* 283. l. — *Élet.* 832. l. — *Schöpfung Aladár. Nyugat. I.* 474—475. l.
- Somfay Margit** A félhold árnyékában. (Regény.) — *Ism. (bl.) P. Napló.* 18. sz. — *Mihály László. Napk. I.* 323—324. l.
- Somló Hedvig.** Koranyár. (Versek.) — *Ism. Radnóti Miklós. Nyugat. II.* 365—366. l.
- Somlyó Zoltán.** Válogatott versei. — *Ism. Josef Turóczi-Trostler. P. Lloyd.* 35. reggeli sz.
- Patai József.* Somlyó Zoltán végrendelete. Mult és Jövő. 52. l.
- Somogyváry Gyula vitéz.** Virrasztó a ködben. (Versek.) — *Ism. Galambos Gruber Ferenc. Kat. Szemle.* 232—233. l. — *P. Lloyd.* 13. esti sz. — *G. J. Nemz. Ujs. 18. sz.* — *Várkonyi Titusz. M. Hirl.* 29. sz. — *M. I. Bp. Hirl.* 6. sz. — *P. Hirl.* 37. sz. — *Széfeddin Sefket bey. Új Magyarország.* 103. sz. — (—ő.) *Képes Krón.* 9—10. sz. — *Horváth Richárd. M. Kultúra. I.* 94. l. — *Kerékgyártó Imre. Élet.* 1170. l. — *F. T. Új Idők. I.* 135. l. — (P. L.) *Ujs.* 12. sz.
- Soos László.** Az Almieri-trio. (Regény.) — *Ism. tg. Élet.* 2235. l. — *Órley István. Új Magyarország.* 281. sz. mell. — *P. Lloyd.* 277. esti sz. — *L. M. M. Nemzet.* 104. sz.
- Städler Aurél** versei. — *Ism. Szirmai Károly. Kalangya.* 90. l.
- Stampfel Károly.** *Környei Elek.* Stampfel Károly emlékére. M. Minerva. 179—180. l.
- Stella Adorján.** Én, Viola. (Írások.) 216 l. — *Ism. Literatura.* 267. l.
- Stella József.** Költő a Pece-parton. (Versek.) Miskolc. — *Ism. (r. m.) Literatura.* 465. l.
- Steuer Lajos. G. P.** Steuer Lajos. Irodört. 103. l.
- Suchy Árpádné, Hudy Irma.** Versek. — *Ism. (r. m.) Literatura.* 465. l.
- Sugár Károly.** *Reményi László.* Sugár Károly. 18 l. — *Ism. Tiszay. Új Magazin.* 3. sz.
- Surányi Miklós. Dénes Gizella.** A Mester nyomában. *Új Idők. I.* 893—895. l.
- Halasy Nagy József.** Surányi Miklós és Pécs. Pannonia. 56—60. l. és *Új Idők. I.* 912—913. l.
- Sümei Tóth Tivadar.** Testámentum. (Versek.) — *Ism. (r. m.) Literatura.* 74. l.
- Szabados András.** Növekvő árnyék. (Versek.) — *Ism. Horváth Richárd. M. Kultúra. I.* 127. l. — *Kovács Katona Jenő. Korunk.* 373—375. l. — *Forgács Antal. Válasz.* 361. l. — *Zalai Fodor Gyula. Napk.* 200—202. l.
- Szabó Dezső. Csibý József.** Vádolnak Szabó Dezső elsodort falui. *Erd. Szemle.* 9—10. sz.
- Gallus Sándor.* Szabó Dezső és az új magyar szellemiség. Országépítés. 235—249. l.
- Gergely Gergely.* Szabó Dezső stílusa. Szeged. 34 l. — *Ism. Bb. Irodört.* 76. l.
- (g. l.) Szabó Dezső. Korunk Szava. 701. l.
- Natkó Gyula.* Új vetés. 9. sz.
- (N. K.) Tudósítás egy Szabó Dezső-előadásról. *Est.* 219. sz.
- Rab Imre.* Korunk. 78—80. l.
- Sós Endre.* Ludas Máttyás 1938-ban. *M. Hirl.* 103. sz.
- (y.) Szabó Dezső füzetéről. *Ung. Jahrb.* 18. k. 68—69. l.
- Zs. e.* Hungarizmus és szocialdemokrácia. Szocializmus. 387—389. l.
- Szabó Dezső felhívása. *M. Ut.* 2. sz.
- Szabó Dezső előadásai. *Korunk Szava.* 604. l.
- Szabó Dezső. *Korunk Szava.* 333—334. és 510. l.
- Szabó László Cs. Györke Rezső.** Cs. Szabó László tévedése. *Kat. Szemle.* 98—99. l.
- Haraszthy Gyula.* Cs. Szabó László. Diárium. 16—20. l.
- Szabó Lőrinc.** Harc az ünnepeért. (Versek.) 170 l. — *Ism. Josef Turóczi-Trostler. P. Lloyd.* 120. reggeli sz. — *Juhász Géza. Kelet Népe.* 154—155. l. —

- Szamosi József. M. Élet. 7—8. sz. — Holló Ernő. M. Ut. 24—25. sz. — Halász Gábor. Nyugat. II. 61—63. l. — Vajda Endre. Válasz. 359—360. l. — (t. k.) Bp. Hirl. 109. sz. — Nagy András. Magyarország. 125. sz. — (—bó). 8 Órai Ujs. 125. sz.
- Katona, Eugen.* Lorenz Szabó. P. Lloyd. 109. reggeli sz.
- Marconnay Tibor.* Szabó Lőrinc. Magyarság. 270. sz.
- Szabolcska Mihály.** *Gulyás József.* Szabolcska Mihály levelei Fejes Istvánhoz az új próbaénekeskönyv ügyében. IK. 183—185. l.
- Szadvári Zoltán.** Ölekezés. (Regény.) — Ism. P. Napló. 6. sz. — Sárkány Oszkár. Napk. I. 118—119. l.
- Szalai Imre.** Elhagyott jászol. (Versek.) 200 l. — Ism. Literatura. 90. l. — T. A. Uj Magazin. 3. sz.
- Számadó Ernő.** Májusfa. (Versek.) — Ism. B. A. Magyarság. 86. sz.
- Szántó György.** Meléte. (Regény.) 568, 418 l. — Ism. Kántor József. Láthatár. 209—210. l. — Konkoly Kálmán. P. Napló. 110. sz. — Lukács Gáspár. Kat. Szemle. 565—566. l. — S. K. P. Lloyd. 103. reggeli sz. — Kállay Miklós. Képes Krón. 25—26. sz. — E. K. Élet. 1096. l. — (m. i.) Bp. Hirl. 109. sz. — Kovalovszky Miklós. Szép Szó. 7. k. 172. l. — M. Hirl. 97. sz. — Ujs. 97. sz. — P. Hirl. 97. sz. — Bresztovszky Ede. Népszava. 229. sz.
- Szász Béla.** *Borbély László.* Lapunk gyásza. M. Protestánsok Lapja. 129—130. l.
- G. P. Szász Béla. Irod. tört. 206—207. l.
- Szász Domokos.** *Nagy Géza.* Szász Domokos emléke. Erd. Múzeum. 107—116. l.
- Szász Károly.** *Szász Károly.* Szász Károly (püspök) önéletrajza ifjúkoráról. Bp. Szemle. 251. k. 1—27. l.
- Szász Károly.** Ciprus. (Versek.) 98 l. — Ism. Brisits Frigyes. Kat. Szemle. 754—755. l.
- Szathmáry Károly P.** *Gulyás József.* P. Szathmáry Károly ismeretlen elbeszélő költeménye Bem apóról. Debreceni Szemle. 130—146. l. Önállóan is: 20 l. — Ism. Literatura. 386. l.
- Szávay Gyula.** *Sik Sándor.* Szávay Gyula emlékezete. Koszoru. IV. k. 217—225. l.
- Seben Klára.** Isten balján. (Regény.) — Ism. b. a. Szép Szó. 6. k. 401. l. — Uj Nemz. 65. sz. — er. P. Lloyd. 103. reggeli sz. — M. Hirl. 91. sz. — P. Hirl. 159. sz. — Ujs. 53. sz.
- Széchenyi István.** *Fábián István.* A romantikus és katolikus Széchenyi. M. Kultúra. I. 331—334. l.
- Juhász Géza.* Széchenyi és Kossuth. Kelet Népe. II. 37—49. l.
- Gr. Hunyady Ferenc.* Széchenyi emlékezete. Ország Útja. 137—140. l.
- Kelp Anna.* Széchenyi és a női eszmény. M. Női Szemle. 81—87. l.
- Lauringer Ernő.* Széchenyi István szülőháza Bécsben. Soproni Szemle. 144—148. l.
- Lukinich Imre.* Gróf Széchenyi István kiadatlan levelei gróf Sándor Mórchoz. Akad. Ért. 143—150. l.
- Radó István.* Gróf Széchenyi István könyvtárának töredéke Sopron sz. kir. város közkönyvtárában. M. Könyvszemle. 113—122. l.
- Sándor István.* Széchenyi, az író. M. Szemle. 33. k. 389—396. l.
- Thurzó Gábor.* A két Széchenyi. Élet. 653. l.
- Tiry László.* Széchenyi István parasztságszemlélete. Korunk Szava. 258—259. l.
- Váradi József.* Széchenyi életlátása. — Ism. Pallos László. M. Kultúra. II. 46. l. — Félegyházy József. Kat. Szemle. 625—626. l. — Rakitovszky István. Keresk. Szakokt. 46. k. 133—134. l.
- Vass Gyula.* Széchenyi István. Válasz. 330—345. l.
- Viszota Gyula.* A Nemzeti Színház és gróf Széchenyi István. A százéves Nemzeti Színház Emlékalbuma. 64—68. l.
- Széchenyi István gr. Gyöngyösi áll. gimn. ért. 24—30. l.
- Székely Júlia.** Nóra leányai. (Színmű 3 fv.) Kamara Színház, 1938. IV. 28. — Ism. Máthé M. Lajos. M. Kultúra. I. 317. l. — Kunszery Gyula.

- M. Protestánsok Lapja. 98. l. — Rédey Tivadar. Napk. I. 424. l. — Nagypál István. Nyugat. I. 477. l. — Hámos György. Uj Idők I. 684. l.
- Székely Tibor.** Magányos úriember. (Regény.) 228 l. — Ism. Birkás Endre. Diárium. 123. l. — Uj Nemz. 65. sz. — P. Lloyd. 75. reggeli sz. — (p. b.) Bp. Hirl. 75. sz. — Függetlenség. 81. sz. — Tóth Béla. Prot. Szemle. 411—413. l. — (ky.) Népszava. 75. sz. — Hámos György. Uj Idők. I. 456. l. — (P. M.) Magyarság. 86. sz. — Ujs. 59. sz.
- Szekér Jenő.** Küzdelem a fiúlelkekért. (Regény.) Kunszentmárton. 146 l. — Ism. Szepes András. Kat. Szemle. 439. l.
- Szekfü Gyula.** *Ferdinandy Mihály.* Szekfü Gyula. Korunk Szava. 25—27. l.
- Szekszárdi Molnár István.** Álmodó tava. (Versek.) — Ism. Zalai Fodor Gyula. Napk. I. 197. l.
- Szemere Bertalan.** *Lengyel Tamás.* Szemere Bertalan ismeretlen munkái a nemzetiiségi kérdésről. Irod. tört. 91—92. l.
- Nagy Tibor.* Szemere Bertalan. Ország Utja. 279—281. l.
- Szemkő Aladár.** *Vitéz Pálfi János.* Szemkő Aladár. Bp. VI. ker. áll. gimn. ért. 11—13 l.
- Szemlér Ferenc. G. P.** Szemlér Ferenc. Irod. tört. 103. l.
- Szendrey Julia.** *Szentgyörgyi Elvira.* Szendrey Julia, a költőnő. Napk. I. 175—182. l.
- Szentgyörgyi László.** Erdélyországi levelek. (Képek és történetek.) — Ism. Semetkay József. Diárium. 33. l.
- Szentimrei Jenő.** Verses magyar história. — Ism. Kovács Katona Jenő. Korunk. 705—706. l.
- Szentmihályiné Szabó Mária. I.** Lorántffy Zsuzsánna. (Regény.) — Ism. Incze Gábor. Prot. szemle. 45—46. l. — Tavaszy Sándor. Pásztortűz. 505—506. l. — Rónay György. Napk. I. 53—55. l. — Szabó Ferenc. Orsz. Középisk. Tanáregyes. Közl. 71. k. 262—263. l. — 2. Örök társak. (Regény.) — Ism. Szabó Ferenc. Orsz. Középisk. Tanáregyes. Közl. 72. k. 181. l. — Kosáryné Réz Lola. Uj Idők. II. 882—883. l. — Ujs. 264. sz. — Uj Nemz. 291. sz. — 1. — Nemz. Ujs. 270. sz. — Bartók Irén. Uj Magyarság. 258. sz. — P. Lloyd. 258. reggeli sz. — L. M. M. Nemzet. 104. sz.
- Szép Ernő. I.** Ballet. (Elbeszélések.) 96 l. — Ism. Literatura. 247. l. — H. L. Szocializmus. 396. l. — 2. Összes költeményei. — Ism. Rónai Mihály András. P. Napló. 116. sz. — Josef Turóczi-Trostler. P. Lloyd. 131. reggeli sz. — Szélpál Árpád. Népszava. 166. sz. — Szegi Pál. P. Hirl. 136. sz.
- Babits Mihály.* Kijavított költemények. Nyugat. I. 462—463. l.
- Szélpál Árpád.* Szép Ernő. Szocializmus. 301. l.
- Szerb Antal.** Utas és holdvilág. (Regény.) 297 l. — Ism. T. Kat. Szemle. 47. l. — Illés Endre. Uj Magyarság 4. sz. — T. R. Kelet Népe. 248—249. l. — Fűsi József. Prot. Szemle. 215—216. l. — Réty Andor. Erd. Helikon. 138—140. l. — Rónay György. M. Kultúra. I. 25—26. l. — Fűsi József. Toll. 26—27. l.
- Szigeti József.** Rang és mód. (Felújítás) Nemzeti Színház. — Ism. Rédey Tivadar. Napk. 274. l.
- Heltai Jenő.* Szigeti bácsi. P. Hirl. 53. sz.
- Szigligeti Ede. R.** Nagy András. Liliomfi. Erd. Helikon. 705. l.
- Rédey Tivadar.* Liliomfi. Napk. II. 57. l.
- Hatvan éve halt meg Szigligeti. Esti Ujs. 14. sz.
- Szilády Áron.** *Máthé Elek.* Szilády Áron, mint tolmács. Uj Magyarság. 86. sz.
- Szilassy Nadine.** Versek. Császár Elemér előszavával. 127 l. — Ism. Sz. V. P. Lloyd. 131. reggeli sz. — (—ő.) Képes Krón. 27—28. sz. — Mérő Mihály. M. Kultúra. 316. l. — M. Hirl. 131. sz. — 8 Órai Ujs. 126. sz.
- Szini Gyula.** *Kárpáti Aurél.* Délibábok hősei. P. Napló. 12. sz.
- Szinnyei József id. Szombathy Viktor.** Id. Szinnyei József nyitrai utazása. Bp. Hirl. 193. sz.
- Szirmai Andor.** A vándor visszatér. Elbeszélések.) 187 l. — Ism. Kerékgyártó Imre. Élet. 1170. l. — Literatura. 449. l. — Borbély László. M. Protestánsok Lapja. 15. l.

Szirmai Rezső. Egy asszony élete. (Regény.) 373 l. — Ism. P. Lloyd. 136. reggeli sz. — Laczkó Géza. P. Napló. 155. sz. — Literatura. 249. l. — Kardos László. Nyugat. II. 222. l. — (m) Uj Nemz. 141. sz. — (g. i.) Esti Kurir. 130. sz. — (R. Gy.) Est. 120. sz. — lv. P. Hirl. 125. sz.

Szittnyi Zoltán. Tánc. (Regény.) 354 l. — Ism. Karinty Frigyes. P. Napló. 87. sz. — (i) Uj Magyarország vas. mell. VI. 5. sz. — Kállay Miklós. Nemz. Ujs. 120. sz. és Képes Krón. 23—24. sz. — Az író könyvéről. Koszoru. IV. k. 243—244. l. — Thurzó Gábor. M. Kultúra. I. 377—378. l. — —df— Bp. Szemle. 251. k. 382—384. l. — Kardos László. Nyugat. II. 141—142. l. — Uj Nemz. 84. sz. — P. Hirl. 177. sz. — Esti Kurir. 102. sz. — —szym. — U. ott. 125. sz. — L. M. Magyarország. 115. sz. — (—y.) Magyarorszag. 88. sz. — (H. S.) Est. 85. sz. — P. Hirl. 86. sz.

SzomorýDezső. *Reményik Zsigmond.* Szomorý Dezsőről. Szép Szó. 7 k. 24—26. l.

Szoszna Demeter György. *Gács B. Emilián.* Szoszna Demeter György kéziratós énekeskönyve. Pannonhalmi. 111 l. — Ism. A. Zs. Irodört. 132—133. l. — T. M. Pannonh. Szemle. 297. l.

Szőnyi Zoltán. Házasság, az komoly. (Regény.) 285 l. — Ism. (B. B.) P. Napló. 110. sz. — P. Lloyd. 81. reggeli sz. — M. Hirl. 74. sz. — Kállay Miklós. Képes Krón. 23—24. sz. — Függetlenség. 74. sz. — Tóth Béla. Prot. Szemle. 411—413. l. — Nyigri Imre. Népszava. 137. sz. — E. K. Élet. 1096. l. — (O. P.) Bp. Hirl. 109. sz. — M. Hirl. 97. sz. — Ujs. 74. sz. — P. Hirl. 75. sz.

Sztojka László. 1. Ember. (Versek.) Szamosujvár. — Ism. (Kkf.) Korunk. 94—95. l. — Karinty Gábor. Szép Szó. 6. k. 218. l. — 2. Férfi évek. (Versek.) Dés. — Ism. Cs. Z. Láthatár. 286. l. — Kovács Katona Jenő. Korunk. 1005—1006. l.

Takáts Gyula. Kakuk a dombon. (Versek.) 80 l. — Ism. Vas István. Nyugat. I. 74—75. l. — Merényi Oszkár. Vasi Szemle. 105—106. l. — Zalai Fodor Gyula. Napk. II. 200—201. l.

Tamás István. Álmában is hazudik. (Regény.) 288 l. — Ism. Literatura. 214. l. — (ky.) Népszava. 200. sz.

Tamás Mihály. Sziklán c-erje. (Elbeszélések.) Pozsony. — Ism. Csuka Zoltán. Láthatár. 41. l. — P. Napló. 18. sz. — Szilátnai Rezső. Korunk. 179—181. l. — Fábry Zoltán. U. o. 189—190. l. — Kázmér Ernő. Kalangya. 79—81. l. — Tamás Lajos. M. Minerva. 94—95. l. — M. Élet. 3. sz. — Marék Antal. Napk. I. 327—328. l. — Sinkó. Uj Élet. 43. l. — Kósa János. Nyugat. I. 385—386. l.

Tamás Sári. Törvény. (Versek.) — Ism. Forgács Antal. Válasz. 362. l.

Tamási Áron. 1. Ragyog egy csillag. (Regény.) 268 l. — Ism. Keményfy János. Magyarosan. 119—120. l. — Csuka Zoltán. Láthatár. 167—168. l. — P. Lloyd. 109. reggeli sz. — —i—l. P. Napló. 137. sz. — Kállay Miklós. Nemz. Ujs. 131. sz. és Képes Krón. 15—26. sz. — Főja Géza. Kelet Népe. 367—369. l. — Szélpál Árpád. Népszava. 119. sz. — Vásárhelyi Z. Emil. Erd. Helikon. 396—400. l. — Rónay György. M. Kultúra. I. 87—88. l. — E. K. Élet. 1258. l. — Szentimrei Jenő. Korunk. 475—476. l. — Lovass Gyula. Korunk Szava. 735. l. — Illés Endre. Nyugat. I. 455—456. l. — Szélpál Árpád. Szocializmus. 399—400. l. — Pálmai Kálmán. Prot. Szemle. 540—542. l. — Bertalan István. Bp. Hirl. 120. sz. — Rónay György. Napk. 353—354. l. — M. Hirl. 115. sz. — Ujs. 103. sz. — P. Hirl. 97. sz. — 2. Virágveszedelem. (Elbeszélések.) — Ism. Uj Magyarország. 287. sz.

Alszegehy Zolt. Tamási Áron. Nemz. Ujs. 233. sz.

Kozocsa Sándor. Jégtörő Mátyás, a székely regényhős. Kat. Szemle. 745—748. l.

Makkai László. Szűzmáriás királyfi. Nyugat. I. 175—180. l.

Tomcsa Sándor. Tamási Áron otthona. Erdélyi Figyelő. 6. sz.

Zweig Anikó. Két erdélyi író. P. Napló. 40. sz.

Tamási Áron önvallomása. Pásztortűz. 162—164. l.

Tanka János. Szirmok lépcsőjén. (Versek.) Keszthely. — Ism. Szabó Richárd. Prot. Szemle. 410. l. — Forgács Antal. Válasz. 361. l. — Zalai Fodor Gyula. Napk. 200—201. l. — (bey.) Uj Magyarország. 241. sz. mell.

Tarczai György. *Werger Márton.* Tarczai György. (Dívald Kornél.) Székesfehérvár. 72 l. — Ism. Pf. Irodört. 81—82. l.

Tartally Ilona. A hegy csodája. (Regény.) 233 l. — Ism. Faust Antal. Kat. Szemle. 565. l. — Kállay Miklós. Nemz. Ujs. 120. sz. — Pallós Kornél. M. Kultúra. II. 47. l. — Erdősi Károly. Élet. 1094. l.

Tasnády Ilona. *Dékány András.* Tasnády Ilona. M. Színpad. 54—60. sz. **Temesvári Pelbárt.** *Fábián István.* Az első világhírű magyar író. Élet. 552—554. l.

Szalóczy Pelbárt. Temesvári Pelbárt. M. Kultúra. I. 269—271. l.

Terescsényi György. *Császár Elemér.* Terescsényi György. Koszoru. IV. k. 120—121. l.

Tersánszky Jenő. 1. Kakuk Marci kortesúton. (Regény.) 188 l. — Ism. Tiszaamarti Antal. Magyarosan. 22—24. l. — Korunk Szava. 22. l. — 2. A vezérbika emlékirata. (Regény.) 246 l. — Ism. T. P. Lloyd. 270. reggeli sz. — b. gy. Népszava. 279. sz. — 3. Bűnügy — lélekelemzéssel. (Regény.) — Ism. P. Napló. 31. sz. — 4. Majomszörpárna. (Regény.) — Ism. Uj Magazin. 6. sz.

Thurzó Gábor. Előjáték. (Regény.) 343 l. — Ism. Sándor István. Kat. Szemle. 236—237. l. — Fábián István. Napk. I. 266—268. l. — (k. i.) P. Napló. 59. sz. — Josef Turóczi-Trostler. P. Lloyd. 75. reggeli sz. — Ijjas Antal. Nemz. Ujs. 59. sz. — Bp. Hirl. 86. sz. — Kállay Miklós. Képes Krón. 19—20. sz. — Kozocsa Sándor. Diárium. 152—153. l. — —df— Bp. Szemle. 250. k. 373—376. l. — Bresztovszky Ede. Népszava. 110. sz. — Szalóczy Pelbárt. M. Kultúra. I. 250—251. l. — Erdősi Károly. Élet. 524—526. l. — Kázmér Ernő. Kalangya. 286—287. l. — Nagypál István. Nyugat. I. 383—385. l. — Nagy Tamás. Vigilia. 164—166. l. — Az író vallomása regényéről. Tükör. 146. l.

Tisza István gr. I. Képviselőházi Beszédei. 3—4. k. (1904—1913.) Bevezetéssel ellátta: Barabási Kún József. — Ism. Benkő István. Prot. Szemle. 471—474. l. — Horváth Jenő. Bp. Hirl. 86. sz. — 2. Összes munkái. VI. k. 1916. jun.—1918. okt. között írt levelek és táviratok. 382 l. — Ism. Albrecht Ferenc. Kelet Népe. 312—315. l. — Károlyi Árpád. Bp. Szemle. 248. k. 56—66. l.

Lukács István. Ahol Tisza meghalt. Ujs. 247. sz.

Balla Antal. Tisza István. P. Hirl. 247. sz. — *Ladislaus Ravasz.* P. Lloyd. 246. reggeli sz. — *Wesselényi Miklós.* P. Napló. 224. sz. — *Zsolt Béla.* Ujs. 246. sz. — Bp. Hirl. 246. sz.

Toldy Ferenc. G. Ó. Hol született Toldy Ferenc? Nemz. Ujs. 177. sz. **Tolnai Vilmos.** *Birkás Géza.* Tolnai Vilmos emlékezete. Pannonia. 44—51. l. — *Fischer Béla.* Pannonia. 43. l.

Horger Antal beszéde Tolnai Vilmos síremlékének felavatásán. Akad. Ért. 206—207. l.

Tompa Mihály. *Kozocsa Sándor.* Adalékok Tompa Mihály két költeményéhez és a költő kiadatlan levele. Irodört. 118—121. l.

Zsoldos Benő. Tompa Mihály — Sárbogárdon. Uj Idők. II. 177—178. l. *U. az.* Ismeretlen adatok Tompa Mihály sárbogárdi szerepléséhez. Uj Idők. II. 549—550. l.

Toncs Gusztáv. *Esztergomly Ferenc.* Toncs Gusztáv. Orsz. Középisk. Tanáregyes. Közl. 72. k. 171—173. l.

Tordai Ányos. *Agoston Julián.* Tordai Ányos emlékezete. Élet. 2083—2085. l. — *A. Zs.* Irodört. 51. l. — *G. P.* Irodört. 104. l. — Nemz. Ujs. 14. sz.

Torkos László. *Csatár István.* Arany János egykori barátja. Esti Ujs. 160. sz. **Racskó Lajos.** Verset írt a 100 éves költő. Magyarország. 209. sz.

Szobotka Tibor. Mai magyar költő, aki ismerte Vörösmartyt és Aranyt. Uj Idők. I. 506—507. l.

Cs. I. Torkos László. M. Lapok. 172. sz. — (*H—s I—n.*) Koszoru. V. k. 39—41. l. — *Kertész Dezső.* Uj Magyarság rádiója. X. 2—8. sz. — *Lukács István.* Ujs. 223. sz. — *Vajda, Ladislaus.* P. Lloyd. 222. esti sz.

Tormay Cecil. 1. A fehér barát. (Regény.) 380 l. — Ism. Nagy Tibor. Ország Útja. 200—201. l. — (—g.) Élet. 21. l. — *Literatura.* 56—57. l. — *Kerecsényi Dezső.* M. Szemle. 32. k. 179. l. — *Brisits Frigyes.* Napk. I. 73—75. l. — *Ruzitska Mária.* Uj Idők. I. 908. l. — Ujs. 222. sz. — P. Lloyd. 222. reggeli sz. — (—s.) P. Hirl. 234. sz. — 2. *Összegyűjtött művei.* 1—12. köt. — Ism. Kállay Miklós. Képes Krón. 5—6. sz.

- A. V. Tormay Cecile emléktáblájának leleplezése. M. Asszony. 170—171. l.
U. az. Tormay Cecile utcája. M. Asszony. 97. l.
Berta Ilona emlékezése Tormay Cecileről. M. Asszony. 2—3. l.
Hankiss János. Tormay Cecile és a Magyar Asszony. M. Asszony. 49—50. l.
Szentmihályiné Szabó Mária. Első találkozásom Tormay Cecillel. Uj
 Magyarság. 86. sz.
U. az. Ezerkilencszázharminchét április másodikán. M. Asszony. 145—146. l.
U. az. Ujra útra indul a Bujdosó könyv. M. Asszony. 289. l.
Szirák Ferenc. Tormay Cecile regénytrilógiája. Kat. Szemle 163—166. l.
 —y— Tormay Cecile-szoba a «Mansz» székházában. Napk. I. 63—64. l.
D'Annunzio és Tormay Cecile. P. Hirl. 52. sz.
(cs. h.) Tormay Cecile. Esti Kurir. 42. sz.
Fábián István. Napk. 217—218. l.
Hajnal István. Napk. I. k. 292—294. l.
Hankiss János. Napk. I. k. 1—6. l.
Katona Jenő. Magyarság. 6. sz. és Korunk Szava. 123—124. l.
Toronyi István. Égnek az asztagok. (Versek.) Szombathely. 110 l. —
 Ism. (—ö.) Képes Krón. 9—10. sz. — Kállay Miklós. U. o., 15—16. sz. —
 Mérő Mihály. M. Kultúra. I. k. 318. l. — B. S. Korunk Szava. 194. l. —
 Mihály László. Napk. I. k. 201. l. — Bárdosi Németh János. Vasi Szemle. 106. l.
Nagy Zoltán. Tóth Árpád leveleiből. Nyugat. I. k. 408—423. l.; II. k.
 23—33.; 86—96. l.
Tóth Árpád. *Kardos Albert.* Tóth Árpád Csokonai-kultusza. Irod. tört. 97—99. l.
Baráth Ferenc. Tóth Árpád. M. Nemzet. 87. sz.
Szabó Lőrinc. P. Napló. 234. sz.
(n. a.) Ma tíz éve halt meg Tóth Árpád. Est. 241. sz.
Vas István. Nyugat. II. k. 320—333. l.
Tóth Ede. *Rédey Tivadar.* A falu rossza. Napk. I. 343—344. l.
Tóth Kálmán. *Csapláros István.* Mikor és hol találkozunk először a
 magyar irodalomban Tóth Kálmán névvel? IK. 296—297. l.
 A költők és az írók réme. Uj Idők. I. k. 353. l.
Tóth László. Pénztár 9—12. ig. (Regény.) 249 l. — Ism. Máriáss Imre. Bp. Hirl.
 240. sz. — Kardos Tibor. Diarium. 222. l. — (—m—) P. Napló. 242. sz. — Horváth
 Béla. Esti Kurir. 240. sz. — (m.) Uj Nemz. 255. sz. — Posszonyi László. Nemz.
 Ujság. 252. sz. — K. S. P. Lloyd. 240. reggeli sz. — P. Hirl. 264. sz.
Tótvölgyi Titusz. *Galambos Gruber Ferenc.* Tótvölgyi Titusz. Literatura.
 IV. k. 1. sz.
Tömörkény István. *Nagymihály Sándor.* Homok, Tömörkény, Móra.
 Bp. Hirlap. 171. sz.
Török Gyula. *Iffy. Vajda János.* Török Gyula. Nyugat. 361—363. l.
Török Rezső. Péntek Rézi. (Regény.) 288 l. — Ism. (R.) P. Lloyd. 245. esti szám.
Török Sándor. 1. Örök vasárnapok. (Regény.) — Ism. tg. Élet. 2235. l. —
 F. B. 8 Órai Ujs. 281. sz. — Bresztovszky Ede. Népszava. 288. sz. — P. Lloyd.
 285. esti sz. — Bp. Hirl. 287. sz. — Pünkösti Andor. Ujs. 284. sz. — B.
 A. M. Nemzet. 92. sz. — (lv.) P. Hirl. 291. sz. — 2. Valaki kopog. (Regény.)
 1—2. k. 231., 198 l. — Ism. Galambos Gruber Ferenc. Kat. Szemle. 48—49.
 l. — (Innocent.) Esti Ujs. 18. sz. — Erdős Jenő. Ország Útja. 55—56. l. —
 Kállay Miklós. Képes Krón. 1—2. sz. — Szabó Pál. Kelet Népe. 123—124.
 l. — Keményfy János. Bp. Szemle. 248. k. 372—376. l. — Szabó Richard.
 Prot. Szemle. 43—45. l. — Nagy Miklós. M. Kultúra. I. k. 57—58. l. —
 Kázmér Ernő. Kalangya. 181—182. l. — Uj Élet. 284. l.
Türmezei Erzsébet. Őszből tavaszba. (Versek.) — Ism. Kunszery Gyula.
 M. Protestánsok Lapja. 184. l.
Türmezei László. Lámpák a ködben. (Versek.) — Ism. Kerékgyártó Imre.
 Élet. 1170. l. — Zalai Fodor Gyula. Napk. I. k. 196. l.
Turóczi-Trostler József. (Zs. J.) Turóczi-Trostler József. Libanon. 127—128. l.
Ujfalussy Judith. *Zsoldos Benő.* Lantpengető asszonyok. Nemzeti Ujs. 131. sz.
Ujfalvi Krisztina. *Zsoldos Benő.* Lantpengető asszonyok. Nemzeti Ujs. 131. sz.
Ur György. Tudd meg, ha hülsen lennél. (Regény.) — Ism. Ujs. 252. sz.

- Vaad Ferenc. Vaad Ferenc versei. M. Hirl. 74. sz.
 Vachott Cornelia. *Rolla Margit*. Régi emlékkönyvek között. M. Nemzet. 108. sz.
 Vajda János. *Rb. M.* Vajda János és a — színház. P. Napló 13. sz.
Schöpplin Aladár. Vajda úr. Tükör. 506—507. l.
Solt Andor. Vajda János «Ildiko»-ja. IK. 130—139. l.
 Vályi Nagy Géza. *Hegyaljai Kiss Géza*. Vályi Nagy Géza. Hegyalja. 20. sz.
 Vándor Lajos. Csoportkép. (Versek.) — Ism. (bl.) P. Napló. 18. sz. —
 (rb.) U. o. 131. sz. — szp. á. Népszava. 53. sz. — r. Élet 303. l. — Kovács
 Katona Jenő. Korunk. 373—375. l. — Thurzó Gábor. Napk. I. 200—201. l. —
 Sós Endre. Toll. 32. l.
 Varasdy Imre. Megérkezés. (Versek.) Kaposvár. — Ism. Pallos László. M.
 Kultúra. II. 92. l. — Kerékgyártó Imre. Élet. 1170. l. — Marék Antal. Napk. II. 45. l.
 Vargha Damján. *Dávid Tibor*. Vargha Damján. Képes Krón. 13—14. sz.
 Vargha Gyula. *G. Vargha Zoltán*. Vargha Gyula életéhez. Prot. Szemle.
 387—389. l.
 Elhunyt tagjaink emlékezete. Koszoru. IV. k. 249. l.
 Várkonyi László. Megváltozott világ. (Versek.) Karcag. — Ism. Lukács
 Gáspár. Diárium. 124. l. — (r. m.) Literatura. 152. és 464. l.
 Várnai Vilmos. Útszéli zsoltárok. (Versek.) — Ism. M. Hirl. 41. sz.
 Várnai Zseni. Én mondom és te add tovább. Versek. — Ism. P. Lloyd.
 53. reggeli sz. — (Rma.) P. Napló. 29. sz.
 Vas István. Levél szabadságról. (Versek.) — Ism. Kiss Tamás. Napk. I. 128. l.
 Vasas Mihály. Ki tud róla? (Regény.) — Ism. Féja Géza. Kelet Népe. II.
 73—75. l. — Ifj. Gyimesy Béla. Korunk Szava. 382. l. — K. Y. M. Élet. 7—8.
 sz. — Gombos Gy. M. Ut. 24—25. sz. — Szerb Antal. Nyugat II. 65—66. l.
 Vasvári Pál. *Tamás Ernő*. Vasvári Pál — a közíró és történetírócselő.
 Literatura. III. 15. sz.
 Vaszary Gábor. 1. Amiről a férfiak álmodoznak. (Elbeszélés.) 286 l. —
 Ism. E. K. Élet. 510. l. — 2. Hárman egymás ellen. (Regény.) 320 l. — Ism.
 Literatura. 214. l. — Ujs. 120. sz. — 3. Kétten Párizs ellen. (Regény.) 288 l.
 — Ism. (—k.) Esti Ujs. 1. sz. — E. K. Élet. 510. l. — M. Szemle. 34. k. 4.
 sz. XIV. l. — Székely Tibor. Új Idők. I. 200. l. — 4. Szegény fiatalok.
 (Regény.) 234 l. — Ism. Új Nemz. 291. sz. — P. Lloyd. 289. reggeli sz. —
 Bp. Hirl. 293. sz. — Ujs. 276. sz.
 Vaszary János. Kétten egyedül. Vigj. 3. fv. Magyar Színház, 1938 febr. 2. —
 Ism. Szira Béla. Kat. Szemle. 178. l. — tg. Élet. 347—348. l. — Rédey Tivadar.
 Napk. I. 203. l. — Schöpplin Aladár. Nyugat. I. 240. l. és Tükör. 226—227. l.
 — Possonyi László. Vigilia. 160—161. l. — Ebeczki György. Új Idők. I. 238. l.
 Váth János. Galileai halászok. (Kisregény.)
 (tg.) Váth János három fülete. Élet. 213. l.
 Vautier Vilmos. *Birkás Géza*. Guillaume Vautier. (Megemlékezés egy
 Petőfi- és Madách-fordítóról.) Irod. tört. 71—73. l.
 Vécsey Leó. Száműzött szív. (Versek.) — Ism. (t.) P. Lloyd. 86. reggeli sz. —
 Balassa Emil. M. Hirl. 74. sz. — Korunk Szava. 314. l. — Zalai Fodor Gyula.
 Napk. II. 200—202. l. — (m. i.) Bp. Hirl. 136. sz. — (S. y.) P. Lloyd. 160.
 reggeli sz. — h. a. Magyarság. 69. sz. — Ujs. 91. sz. — (te.) P. Hirl. 103. sz.
 Vécsey Zoltán. A síró város. (Regény.) — Ism. Új Magyarság. 287. sz.
 — Bp. Hirl. 293. sz.
 Verseghy Ferenc. *Gálos Rezső*. Verseghy és a Tristram Shandy. IK.
 372—375. l.
 U. az. Verseghy Ferenc zsengei. IK. 165—177., 286—293. l.
 Józ Tibor. Ismeretlen Verseghy-kéziratok az Orsz. Széchényi-Könyvtár-
 ban. M. Könyvszemle. 72—73. l.
 Vészi Endre. Gyerekek a karján. (Regény.) — Ism. Ujs. 270. sz. —
 jt. P. Lloyd. 286. reggeli sz. — Szélnál Árpád. Népszava. 271. sz.
 Viczmándy Tamás. Nagy alakok. (Rajzok.) — Ism. P. Hirl. 276. sz.
 Virág Benedek. *Kemény István*. Virág. P. Napló. 205. sz.
 Kisbán Emil. Virág Benedek. 69 l. — Ism. Bb. Irod. tört. 32. l. —
 Hungarus Viator. Debr. Szemle. 47. l.

Virág Benedek hamvait elhelyezték a pálos kolostorban. Orsz. Középisk. Tanáregyes. Közl. 72. k. 68–69. l.

Vörösmarty Mihály. Csongor und Tünde. Ford.: Mohácsi Jenő. 175 l. — Ism. S., K. P. Lloyd. 29. reggeli sz. — (—i.) M. Hir. 41. sz. — Esti Ujs. 45. sz. — k. e. Bp. Hir. 41. sz. — Bálint György. P. Napló. 35. sz. — (f. j.) P. Hir. 51. sz. — Borgisz. Népszava. 51. sz. — Turóczi-Trostler József. Nyugat. II. 47–50. l. — Kb. Vigilia. 331–332. l. — F. T. Uj Idők. I. 389. l. — (b. m.) Esti Kurir. 66. sz.

Barta János. A romantikus Vörösmarty. Nyugat. I. 41–51. l.

Brisits Frigyes. Vörösmarty Mihály és az Akadémia. 77 l. — Ism. Fábrián István. Napk. 262–266. l. — (r.) M. Középisk. 154–155. l.

Csekey István. Hogyan tették a csehek nemzeti dalukká a Szózatot? M. Nemzet. 104. sz.

Cser László. Berzsenyi-strófák Vörösmarty ifjúkori versei között. IK. 182–183 l.

Fábrián István. A klasszikus és romantikus Vörösmarty. Napk. I. 262–266. l.

U. az. Vörösmarty katolicizmusa. Élet. 859–860. l.

Gergely Pál. Ismeretlen Vörösmarty-kéziratok a Magyar Nemzeti Múzeumban. Magyar Lapok. (Nagyvárad.) 28. sz.

Gró Lajos. A Csongor és Tünde és a modern hitregék. Népszava. 154. sz.

Kardeván Károly. Vörösmarty megrótt a színészeket. Tükör. 138–140. l. (kk.) Az újév és a nagyszerű halál. Orsz. Középisk. Tanáregyes. Közl. 71. k. 167–168. l. — Zlinszky Aladár hozzászólása U. ott. 209–210. l.

Komlós Aladár. Vörösmarty-idézet a színház falán. Nyugat. I. 404–405. l.

Kozoca Sándor. A Zalán futásának első kidolgozása. (Régi Magyar Könyvtár. 41.) 106 l. — Ism. Brisits Frigyes. IK. 88–90. l. — A. Zs. Irodört. 33–34. l. — Rb. M. P. Napló. 6. sz. — [Falu Tamás.] Uj Idők. I. 138. l. — Kunszery Gyula. M. Protestánsok Lapja. 12. sz. — Gálos Rezső. Bp. Szemle. 248. k. 242–248. l. — Baránszky-Jób László. Keresk. Szakokt. 45. k. 335–336. l. — Berend Miklósné. Literatura. 66–68. l. — Gábel Asztrik. Korunk Szava. 136. l. — Dénes Tibor. Kat. Szemle. 166–167. l. — Fábrián István. Napk. I. 262–266 l. — Zsoldos Jenő. Libanon. 59. l. — (te.) P. Hir. 210. sz. — T—i. P. Lloyd. 63. esti sz. — Vajthó László. Prot. Szemle. 601–602. l. — Gáldi László EphK. 248. l. és Vasárnap. (Arad.) 77. l. — Tr. Z. M. Könyvszemle. 336. l. — Nagy Sándor Orsz. Középisk. Tanáregyes. Közl. 71. k. 222. l. — Anton Tafferner. Neue Heimatsblätter 3–4. sz. 126–127. l.

U. az. Vörösmarty ismeretlen költeménye. M. Könyvbarátok Diáriuma. 106–107. l.

(— l — ó). Csongor és Tünde. Népszava. 142. sz.

Mitrovics Gyula. A Csongor és Tünde centenárius felújítása. A százéves Nemzeti Színház Emlékkönyve. 201–206. l.

Mme Sans Gène. Fürtidben tengervészes éj. Napk. II. 260–261. l.

Radó Antal. Vörösmarty, a Shakespeare-fordító. Bp. Szemle. 249. k. 28–35. l.

Riedl Frigyes. Vörösmarty Mihály éle e és munkái. — Ism. Bb. Irodört. 80. l.

Szász Zoltán. A Himnusz, a Szózat s a nemzet létkérdései. P. Napló 163. sz.

Vajtai István. A százéves Vörösmarty tanítása. M. Kultúra. II. 16–19. l. és a szegedi áll. gimn. ért. — Ism. Nagy Sándor. Irodört. 191. l.

Hámos György. Csongor és Tünde a Szigeten. Uj Idők. II. 28. l. — **Illés Endre.** Uj Magyarország. 140. sz. — **Kállay Miklós.** Nemz. Ujs. 140. sz. — M. Asszony. 301. l.

Vutkovich Sándor. G. P. Vutkovich Sándor. Irodört. 207. l.

Walter Gyula. Elbeszélések. — Ism. Járosi Andor. Pásztortűz. 246–247. l. — Adorján I. Erd. Szemle. 2. sz.

Weiner László. *Marék Antal.* Uj magyar Shakespeare-kutató. Literatura. 278–279. l.

Wesselényi Miklós báró naplójából. Bevezetéssel kiadta: Rubinyi Mózes. — Ism. Bb. Irodört. 79. l. — Zs. J. Libanon. 63. l. — P. Napló. 9. sz. — Bp. Hir. 64. sz. — Népszava. 47. sz. — Korunk Szava. 296. l.

Gergely Pál. Emlékezés a népert küzdő Wesselényi Miklós báróra. Országépítés. 312—315. l.

Wesselényi Miklós, id. Gálos Rezső. Id. Wesselényi Miklós ismeretlen színműve. lK. 58. l.

Zabányi Alajos. Kárpátoktól Adriáig. (Versek.) — lsm. (r. m.) *Literatura*. 464. l.

Zalai Fodor Gyula. A zsákhordó. dala. (Versek.) — lsm. Birkás Endre. *Diárium*. 25. l. — k. m. *Nemz. Ujs.* 41. sz. — Bánhegyi Jób. *Pannonh. Szemle*. 148. l. — (— ó.) *Képes Krón.* 9—10. sz. — Szabó Richárd. *Prot. Szemle*. 410. l. — (tg.) *Élet*. 213. l. — Kenyeres Imre. *M. Élet*. 2. sz. — F. T. *Uj Idők*. l. 390. l. — ss. *Napk.* 412—413. l.

Zaymus Gyula 1. Én választalak ki titeket. (Elbeszélések.) — lsm. *Kerekgyártó Imre. Élet*. 1747. l. — 2. Izzó talajon. (Regény.) — lsm. (l. i.) *Magyarság* 41. sz. — Tarnóczy János. *Élet*. 345. l. — Nagy Tamás. *Vigília*. 80. l.

Zilahi-Balog Gyula. G. P. Zilahi-Balog Gyula. *Irodört.* 152. l. — Rédey *Tivadar. Napk.* l. k. 421. l.

Zilahy Károly. *Kozocsa Sándor.* Zilahy Károly esztétikája. — lsm. (te.) P. Hirl. 55. sz.

Simon Gyula. Ady előfutárja. *Népszava*. 235. sz.

Zilahy Lajos. 1. A hazajáró lélek. (Színmű.) Felújítás. *Nemzeti Színház.* — lsm. Szira Béla. *Kat. Szemle*. 373. l. — Máthé M. Lajos. *M. Kultúra*. l. k. 316—317. l. — Rédey *Tivadar. Napk.* l. k. 423. l. — Schöpflin Aladár. *Nyugat*. l. k. 473. l. — 2. Süt a nap. (Életkép.) Felújítás. *Nemzeti Színház.* — lsm. Keresztury Dezső. *Korunk Szava*. 71. l. — 3. Die Seele erlischt. (Roman.) Bécs. — lsm. P. Lloyd. 131. reggeli sz.

Ebeczki György. Hazajáró lélek. *Uj Idők*. l. k. 721. l.

Somfay Margit. A két fogoly filmen. *Élet*. 129. l.

Zmaj Jovanovics. Csuka Zoltán. Zmaj Jovanovics, a magyar költészet első szerb műfordítója. *Láthatár*. 73—77. l.

Zobor Eszter. Ekebonthó Borbála. (Regény.) — lsm. Büjti László. *Uj Élet*. 332. l.

Zoltvány Irén. A. Zs. Zoltvány Irén. *Irodört.* 50—51. l. — Bánhegyi Jób. *Pannonh. Szemle*. 121—124. l. — G. P. *Irodört.* 104. l. — *Nemz. Ujs.* 35. sz.

Zórád Eta, Ságihyné. Vasárnap. (Versek.) — lsm. Liszt Nándor. *Függetlenség*. 130. sz.

Zrinyi Miklós. Szigeti veszedelem. Bevezetéssel kiadta: Baránszky-Jób László. — lsm. Borotvás-Nagy Sándor. *Keresk. Szakokt.* 46. k. 25—26. l.

Jankovich Ferenc. Zrinyi példája. *Válasz* 253—256. l.

Zolnai Béla. Zrinyi világa. *M. Szemle*. Önállóan is: 10 l.

Zsák Adolf. Banfi Florio. Ancora Cinzio Francesco Benincasa. *L'Europa Orientale*. 426—430. l.

Zsigmond Ede. Elszántan és szeliden. (Versek.) — lsm. P. Lloyd. 245. esti sz. — K. A. P. *Napló*. 271. sz.

Zsigray Julianna. 1. Erzsébet magyar királyné. (Regény.) — lsm. Illés Endre. *Uj Magyarság*. 4. sz. — Kállay Miklós. *Képes Krón.* 1—2. sz. — Horváth Richárd. *M. Kultúra*. 158—159. l. — Erdős Jenő. *Szép Szó*. 6. k. 500. l. — 2. A római százados. (Regény.) — lsm. Főthly János. *Uj Idők*. II. 883—884. l. — Az író regényéről. *U. o.*, II. 938. l. — (Sz.) *Magyarság*. 281. sz. — *Uj Nemz.* 290. sz. — Kállay Miklós. *Nemz. Ujs.* 281. sz. — (r. m.) *Nemz. Ujs.* 293. sz. — (d. k. e.) *Uj Magyarság*. 281. sz. — P. Lloyd. 285. reggeli sz. — *Ujs.* 284. sz. — (— y.) P. Hirl. 281. sz. — (k. i.) P. *Napló*. 263. sz. — (ákos.) *Népszava*. 282. sz.

Zsikó Gyula. Vágy, munka, élet. (Versek.) Pécs. 64 l. — lsm. S. K. *Kat. Szemle*. 243. l. — (— ó.) *Képes Krón.* 9—10. sz. — *Függetlenség*. 115. sz. — Sajó Péter. *M. Kultúra*. II. 125. l. — Szabó József. *Korunk Szava*. 176. l. — Bárdosi Németh János. *Vasi Szemle*. 266. l.

Zsilinszky Margit. Hiszek. (Versek.) Pápa. — lsm. *M. Kultúra*. II. k. 126. l.

Zsolt Béla. Kakasviadal. (Regény.) — lsm. Németh Andor. *Ujs.* 287. sz.

Összeállította: KOZOCSA SÁNDOR

R 1956

Művelődéstörténeti Intézet
Budapest, XI. Mátyás ut. 11/13